

BILAN

RAPPORT 2007/125

**Van De Kievit tot De Witten Brand
Tilburg (NB) – Reeshof-Midden**

Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek

in opdracht van de Gemeente Tilburg

Rapport-ID

Titel	Van De Kievit tot De Witten Brand. Tilburg (NB) – Reeshof-Midden. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek
ISSN	1572-3194-2007/125
Rapportnummer	2007/125
Aantal pagina's	54
Opdrachtgever	Gemeente Tilburg
Contactpersoon opdrachtgever	Dhr. D. van Alphen
Onderzoekskader	Beheerbestemmingsplan
Projectleider BILAN	Dhr. F. van den Biggelaar
Auteur(s)	Mw. E. de Boer, dhr. H. van Dijk
Kaarten en afbeeldingen	Mw. E. de Boer, Dhr. H. van Dijk, dhr. J. van Gestel, dhr. W. van der Voort
Datum definitief	19 oktober 2007
Digitale versie	19 oktober 2007
Verzending definitief aan	Gemeente Tilburg
Akkoord BILAN	Dhr. C. Witteveen Directeur

BILAN

B: Fontys Hogescholen, Mollergebouw
Prof. Goossenslaan 1-01, ruimte A 1.16, Tilburg
P: Postbus 90903, 5000 GD TILBURG
T: 0877 876322
F: 013 5360051
E: bilan@fontys.nl
W: www.bilan.nl

© BILAN 2007

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Samenvatting	7
1 Inleiding	9
2 Methodiek.....	9
3 Landschap	10
3.1 Vorming van het landschap.....	10
3.2 Reliëf.....	11
3.3 Water	12
4 Bewoningsgeschiedenis.....	12
4.1 Steentijd.....	12
4.2 Bronstijd.....	15
4.3 IJzertijd	17
4.4 Romeinse periode.....	18
4.5 Vroege Middeleeuwen	20
4.6 Late Middeleeuwen	22
4.7 Industriële revolutie.....	26
5 Ligging van het plangebied.....	27
6 Landschapsreconstructie van het prestedelijke landschap in het plangebied	28
6.1 Reliëf.....	28
6.2 Water	29
6.3 Wegen.....	31
6.4 Bodem en grondgebruik.....	32
7 Nederzettingsontwikkeling	35
7.1 Algemeen	35
7.2 Bebouwing na 1800	37
7.3 Akkers, ontginning, woeste gronden en industrie.....	37
8 Archeologie.....	39
8.1 Meldingen en waarnemingen	39
9 Archeologische verwachting.....	42
9.2 Advies.....	45
10 Literatuur	47
Bijlage 1: Overzicht archeologische perioden	53
Bijlage 2: Overzicht geologische perioden.....	54

Figuren

Fig. 1:	Reliëf in Tilburg.....	11
Fig. 2:	Sporen uit de steentijd in en om Tilburg.....	13
Fig. 3:	Bronstijd en ijzertijd in Tilburg.....	16
Fig. 4:	Romeinse tijd in Tilburg.....	19
Fig. 5:	Vroege Middeleeuwen in Tilburg.....	21
Fig. 6:	Late Middeleeuwen in Tilburg.....	23
Fig. 7:	Akkercomplexen in Tilburg.....	24
Fig. 8:	Kasteel van de Heren van Tilburg, uit: De Cantillon 1770.....	25
Fig. 9:	Ligging van het plangebied.....	27
Fig. 10:	Veldminuut (circa 1830) met daarop aangeduid het plangebied <i>Reeshof-Midden</i> (in rood).....	28
Fig. 11:	Detail uit een aantal minuutplannen uit circa 1830-1835.....	31
Fig. 12:	Geomorfologische kaart, in rood het plangebied.....	33
Fig. 13:	Bodemkaart, in rood het plangebied.....	34
Fig. 14:	Het plangebied op een topografische ondergrond, en met de DINO-boringen.....	35
Fig. 15:	Detail uit een topografische kaart uit circa 1920.....	36
Fig. 16:	Detail uit de kaart van de heerlijke Tilburg en Goirle door Diederik Zijnen, 1760.....	37
Fig. 17:	Het plangebied (in rood) op de IKAW met de in de tekst vermelde waarnemingen.....	40
Fig. 18:	Het plangebied (in rood) op de Arwati (concept) met de in de tekst besproken waarnemingen.....	41
Fig. 19:	Verwachting voor de Nieuwe Tijd.....	42
Fig. 20:	Verwachting voor de steentijd, brons- en ijzertijd.....	43
Fig. 21:	Verstoringkaart van het plangebied.....	45

Samenvatting

Het cultuurhistorische en archeologische bureauonderzoek in het plangebied Reeshof-Midden werd uitgevoerd naar aanleiding van het toekomstige beheerbestemmingsplan voor dit gebied. Gezien de archeologisch-cultuurhistorische complexiteit van het plangebied kreeg BILAN opdracht om de archeologische en cultuurhistorische waarden in beeld te brengen. De opdracht betrof een bureauonderzoek aangevuld met een terreinbezoek.

Om de historische ontwikkelingen in het plangebied in een breder kader te kunnen plaatsen, werd eerst de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente Tilburg in het algemeen onderzocht en vervolgens die van het plangebied in detail.

Landschappelijke, archeologische en (cultuur-)historische gegevens werden in dit onderzoek samengevoegd tot een reconstructie van de ontwikkelingsgeschiedenis van het plangebied. Deze reconstructie werd vervolgens vertaald naar een archeologische verwachtingswaarde voor het plangebied die nader kon worden gespecificeerd door er bodemverstorende activiteiten zoals wegen- en huizenbouw in te betrekken.

Het plangebied bestaat uit een min of meer rechthoekig gebied ten noorden van de spoorlijn Tilburg-Breda in het hart van stadsdeel De Reeshof (vanaf circa 1980). Het gebied is dan ook bijna geheel bebouwd. Het plangebied grenst in het westen aan het Reeshofpark. Dit laatste bevindt zich op de plaats van het vroegere landgoed *De Reijshof*.

Voor het plangebied Reeshof-Midden is de archeologische verwachting onderzocht. Als de IKAW wordt geëxtrapolerd over het plangebied, dan zou het grootste deel van dit gebied een lage tot middelhoge verwachting hebben, met name in het zuidoosten en noorden. Echter, door de aanleg van het stadsdeel De Reeshof is een groot deel van het plangebied waarschijnlijk in ernstige mate verstoord. Slechts enkele terreinen, waaronder groenstroken, sportvelden en parkeerterreinen, hebben waarschijnlijk nog een deels onverstoorde bodem.

Voor de steen-, brons en ijzertijd bestaat in het zuidelijke deel van het plangebied een archeologische verwachting. Voor de Nieuwe Tijd heeft deze verwachting betrekking op het landgoed *De Reijshof* dat in de tweede helft van de achttiende eeuw werd aangelegd.

De conclusie van dit onderzoek luidt dat slechts in een deel van het plangebied sprake is van een middelhoge archeologische verwachting. Het betreft het zuidelijke deel ervan. In het overige deel van het plangebied is sprake van een lage tot middelhoge archeologische verwachting.

Door de aanleg van de bebouwing van het stadsdeel De Reeshof en de daarmee gepaard gaande ophoging en egalisering in het plangebied is de kans op het aantreffen van een onverstoorde bodem sterk verkleind.

Op basis van bovenstaand onderzoek wordt voor de onbebouwde delen van het plangebied een karterend vervolgonderzoek aanbevolen om eventuele archeologische vindplaatsen op te sporen. Voor de bebouwde delen van het plangebied wordt bij toekomstige bodemverstoring nader onderzoek aanbevolen om na te gaan in welke mate de bodem en eventuele archeologische waarden al dan niet reeds in het verleden (bijvoorbeeld door funderingen) verstoord zijn.

Voor het eventuele vervolgonderzoek eist de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA 2.2) een door het bevoegd gezag te accorderen Programma van Eisen.

1 Inleiding

Het archeologisch vooronderzoek in het plangebied Reeshof-West werd uitgevoerd naar aanleiding van het toekomstige beheerbestemmingsplan voor dit stadsdeel. Gezien de archeologisch-cultuurhistorische complexiteit van het stadsdeel kreeg BILAN opdracht om de archeologische en cultuurhistorische waarden in beeld te brengen. De opdracht betrof een bureauonderzoek aangevuld met een terreinbezoek.

Om de historische ontwikkelingen in het plangebied in een breder kader te kunnen plaatsen, werd eerst de ontwikkelingsgeschiedenis van Tilburg in het algemeen onderzocht en vervolgens die van het plangebied in detail.

Landschappelijke, archeologische en (cultuur-)historische gegevens werden in dit onderzoek samengevoegd tot een reconstructie van de ontwikkelingsgeschiedenis van het plangebied. Deze reconstructie werd vervolgens vertaald naar een archeologische verwachtingswaarde voor het plangebied die nader kon worden gespecificeerd door er bodemverstorende activiteiten zoals wegen- en huizenbouw in te betrekken. Deze gegevens resulteerden in een globale verstoringkaart.

De conclusie van het onderzoek luidt dat het plangebied aan een groot aantal voorwaarden voldoet voor bewoning vanaf de steentijd tot heden.

De gebruikte kaarten zijn, mits anders aangegeven, alle noord-zuid georiënteerd .

2 Methodiek

Uitgangspunt bij dit onderzoek was dat de bewoningsgeschiedenis in nauwe relatie staat tot het landschap. Daarom is getracht het oorspronkelijke landschap te reconstrueren aan de hand van gegevens over bodem, geomorfologie, DINO-boringen¹, oude topografische kaarten en gegevens over hoogten en reliëf. Hiaten in dit beeld konden deels worden aangevuld met gegevens uit de nederzettingsgeschiedenis en toponymisch onderzoek. Zo kreeg de reconstructie een globaal en lokaal soms gedetailleerd prestedelijk landschappelijk karakter. Daarnaast werden ook gegevens uit ARCHIS, de IKAW, de AMK en de ARWATI² geraadpleegd om een overzicht te krijgen van de bekende historische bewoning en het type landschapgebruik.

¹ Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO. DINO staat voor Data of Informatie over de Nederlandse Ondergrond, zie de site www.nitg.tno.nl.

² Archis: *ARCHIS-database*, Amersfoort 2002 (www.warchis.archis.nl); IKAW: *Indicatieve Kaart Archeologische Waarden*, Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2002; AMK: *Archeologische monumentenkaart*, Amersfoort 2002; ARWATI: *Archeologische Waarschuwingkaart Tilburg*, Tilburg (concept).

3 Landschap

3.1 Vorming van het landschap

Menselijke activiteiten zijn sterk gerelateerd aan het landschap. De beschikbaarheid van droge gronden, waterlopen, verbindingen en vruchtbare bodems zijn belangrijke voorwaarden voor vestiging. Dit geldt ook voor Tilburg en omgeving.

Het Noord-Brabantse landschap heeft een gevarieerd voorkomen en wordt bepaald door (evenwijdig georiënteerde) dekzandruggen, oeverwallen, zandopduikingen, beken en vennen. Dit landschap kwam tot stand door de wisselwerking van platentektoniek en klimatologische factoren.

Eén grote landschappelijke eenheid is de Centrale Slenk, een zuidoost-noordwest georiënteerd, laaggelegen breukgebied waar in het vroegpleistoceen³ voorlopers van de Maas en Rijn stroomden. Na het verdwijnen van de grote rivieren in het middenpleistoceen als gevolg van platentektoniek kwam een grootschalige erosie op gang door wind en smeltwater en werden in de Centrale Slenk grote hoeveelheden zand en dunne lagen leem afgezet⁴.

In het laatpleistoceen deden zich extreem koude periodes voor die wij kennen als ijstijden of glacialen, afgewisseld met periodes van relatieve opwarming (tussenijstijden of interglacialen) waarin een klimaat heerste dat vergelijkbaar is met het huidige.

In het Weichselien, een zeer koude periode van ca. 80.000 tot 12.000 v. Chr., vormde zich een dekzandlandschap. Als gevolg van de koude en de aanwezigheid van grote ijsmassa's, lag het Noordzeebekken droog. De sterke noordwestenwind schuurde dit bekken uit en zette het zand en de leem honderden kilometers verder af in de vorm van dekzandruggen, afgewisseld met vochtige depressies, waarin het zogeheten Brabants leem werd afgezet dat ook in en rond Tilburg veel voorkomt. In latere koude periodes werd dit dekzand lokaal verder verstoven en vormden zich (kleinere) dekzandruggen en paraboolduinen. Dit 'migrerende' reliëf dwong de waterlopen voortdurend hun bedding te verleggen. Hier en daar stagneerde het water waardoor vennen ontstonden en zich veen kon vormen. Dit scenario voltrok zich ook rond Tilburg, dat op de noordwestelijke uitloper ligt van een dekzandrug uit het Tardiglaciaal, de laatste fase van het Weichselien⁵. In deze tijd vormden zich ook de soms brede dalen van de Zandleij in het noorden, de Donge in het westen en de Korvelse Waterloop Leij in het zuiden. Dit zijn de belangrijkste waterlopen in het gebied.

³ Een overzicht van geologische en archeologische perioden bevindt zich in de bijlage.

⁴ Mogelijk zijn door deze grote hoeveelheden afzettingen vondsten uit deze periodes zeldzaam.

⁵ Het Tardiglaciaal (14.000-10.000 BP) of de laatste 4.000 jaar van het Weichselien, worden gekenmerkt door een opeenvolging van koude (Dryas I t/m III) en warme periodes (Bolling en Allerød) met zeer grote verschillen in landschapsvorming. De laatste fase Dryas III is de koudste met een vegetatie van toendra en struiktoendra.

3.2 Reliëf

Het reliëf in Tilburg wordt vooral bepaald door de belangrijkste waterlopen die ten noordwesten en ten zuiden van de huidige stad stromen, respectievelijk de Donge of Oude Leij en de Nieuwe Leij. Daartussen ligt een plateau met de belangrijkste nederzettingen van Tilburg. De hoogste delen liggen in het gedeelte dat wordt omgeven door de Korvel en de Berkdijk in het westen, Het Laar en Oerle in het zuiden, de Oude Markt in het oosten en de Noordhoek in het noorden. Vanaf dit plateau loopt het terrein in alle richtingen af. Opvallend element is het relatief diep uitgesneden beekdal van de Korvelse Waterloop die bij de Korvel ontspringt, naar het oosten stroomt en uiteindelijk ten oosten van de Waterzuivering Oost uitmondt in de Nieuwe Leij. Uit dit stroomgebied is een groot aantal archeologische waarnemingen en vondsten bekend wat er op duidt dat het nederzettingen- en wegenpatroon zich heeft gevoegd naar het bestaande reliëf. Veel voormalige nederzettingen in Tilburg liggen dan ook op of langs hogere delen en de verbindingen volgen de randen van plateaus, (beek-)dalen of sluiten aan op doorwaadbare plaatsen (voorden). Opvallend is dat sommige van deze patronen in de tijd ver teruggaan en al in de bronstijd hun huidige loop en ligging hadden.

Fig. 1: Reliëf in Tilburg.
De hoogtelijnen zijn per 0,5 meter aangegeven, de hoogste delen ten zuiden van Korvel (wit) liggen op 16 m +NAP. De hoogstekaart werd opgesteld rond 1920 (collectie RHCT), De topografische kaart is afkomstig uit de Grote Historische Atlas.

3.3 Water

De waterlopen in Tilburg hebben een belangrijke rol gespeeld in de nederzettingsgeschiedenis. Daarvoor bestaan talrijke archeologische aanwijzingen. De belangrijkste waterlopen in dit verband zijn de Oude Leij of Donge⁶ in het westen, de Zandleij in het noordoosten en de Korvelse Waterloop en Nieuwe Leij in het zuiden. Deze riviertjes bestonden al in het Pleistoceen⁷ en kregen hun huidige loop in de laatste fase van het Weichselien, zo'n 70.000 jaar geleden.

Naast deze riviertjes kende Tilburg nog een dertigtal kleinere, natuurlijke of gegraven waterlopen waaronder de Zwartrijt of Caureijt. Mede door de inwerking van deze waterlopen was het vroegere Tilburgse landschap reliëfrijker dan tegenwoordig. De natuurlijke waterlopen werden na verloop van tijd echter steeds meer vergraven, gekanaliseerd of gedempt hetgeen terugkwam in het wijzigen van de benamingen van *aa*, *run* of *rijt* voor natuurlijke waterlopen in *leij*, oftewel *geleid water*⁸. Verspreid over Tilburg lagen in vroeger dagen ook enkele vennen, het meest recent nog op de onontgonnen heide in het noorden, waaronder het nog bestaande Leikeven.

4 Bewoningsgeschiedenis

4.1 Steentijd

Door opeenvolgende sedimentatiegolven van grind, zand, leem, klei en veen zijn sporen van (zeer) oude bewoning in en om Tilburg waarschijnlijk verdwenen of bedekt geraakt. De vroegste sporen van lokale menselijke aanwezigheid dateren uit de steentijd en hoewel het er weinig zijn, kunnen door vergelijking met andere locaties toch - voorzichtige - conclusies worden getrokken over de vestigingsattractiviteit in deze periode.

De vroegste sporen van menselijke aanwezigheid in Tilburg dateren uit het laatpaleolithicum of Mesolithicum⁹. Daaruit blijken de favoriete vestigingslocaties van toen. Vooral de hellingen van dekzandruggen, beekdalen en verhogingen rond vennen, die bescherming boden tegen de overheersende westenwind, waren geliefd. In de directe omgeving, op de hogere zandgronden, vond men elanden, oerrunderen, wilde zwijnen, edelherten en reeën. In de beekdalen was visvangst mogelijk, evenals de jacht op watervogels¹⁰. Deze mesolithische economie was vooral gebaseerd op een seizoensgebonden migrerend nederzettingssysteem: bij uitputting van de omgeving trok men naar elders. Daarom leefde men in relatief kleine territoria met een basiskamp en een aantal verspreid gelegen tijdelijke kampen ingericht op het vergaren van specifiek voedsel.

In het noorden van Tilburg zijn sporen van dergelijke basiskampen gevonden op het Lepelare Zand¹¹, bij het Kraaiven¹² en het Plakkeven¹³. Een gespecialiseerd kamp is aangetroffen ter plaatse van het huidige Kunstcluster aan het Stadhuisplein¹⁴.

⁶ Niet te verwarren met de Oude Leij ten zuiden van Tilburg die een afsplitsing is van de Nieuwe Leij en hoogstwaarschijnlijk door een voormalige, gekanaliseerde bedding van de Nieuwe Leij stroomt. Zie hiervoor Van Putten 2000, p. 55.

⁷ Van Doremalen 1993, p. 13 (Pleistoceen 2,3 milj-10.000 v.C.); Van Putten 2000, p. 55, noemt hier het Holoceen (10.000 v.C. – heden).

⁸ Trommelen 1994, p. 41.

⁹ Voor een overzicht van geologische en archeologische perioden zie bijlage.

¹⁰ Berendsen, 1997, pp. 164-166.

¹¹ Arts N., 1981, Peeters R.M., 1971.

¹² Arts N., 1988.

¹³ Gorisse 2001, p. 29.

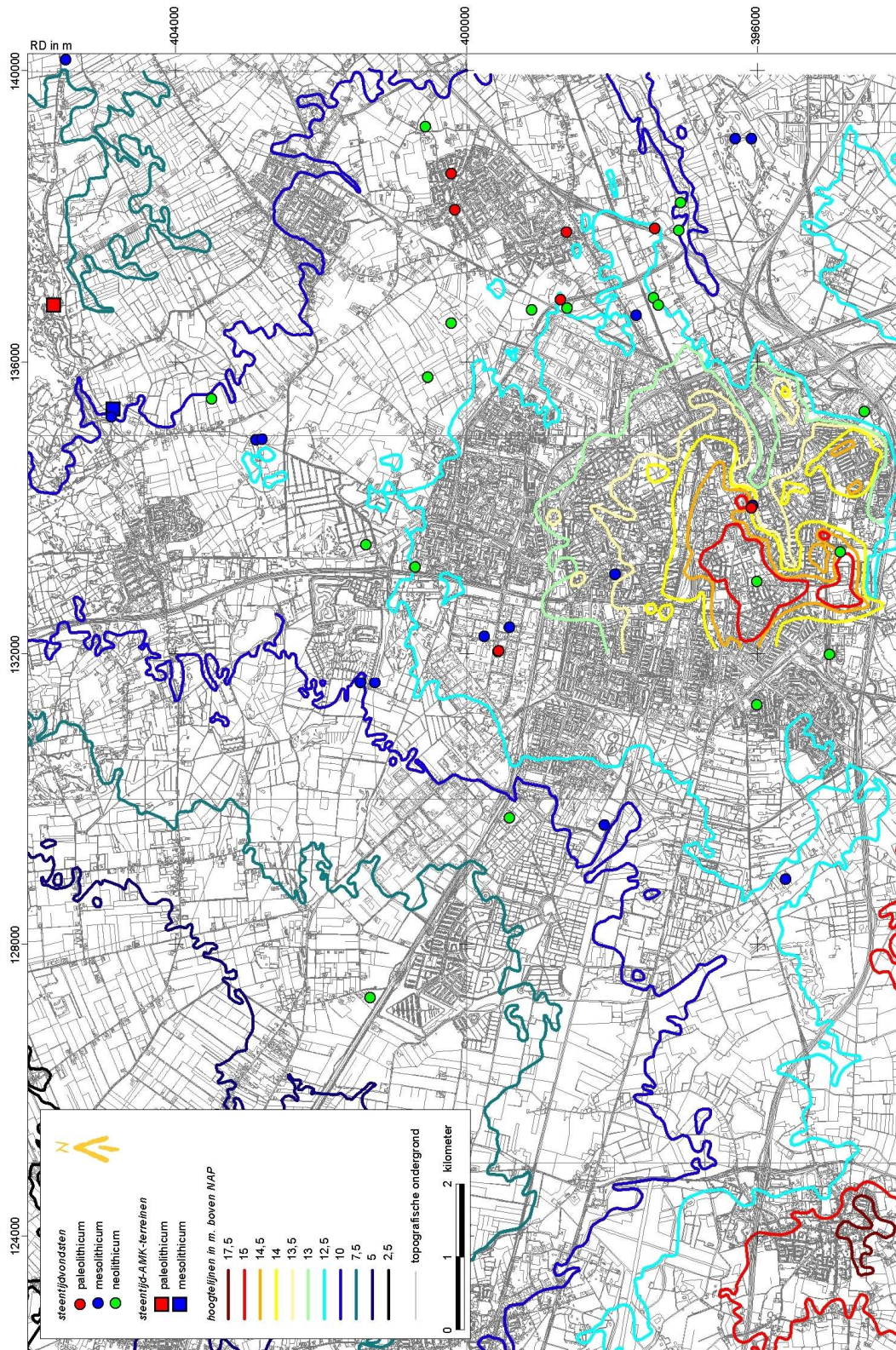

Fig. 2: Sporen uit de steentijd in en om Tilburg.

¹⁴ Zie hiervoor Dijk 1993 en 1994; Kleij 1993.

De omgeving van het Lepelare Zand (ook wel *Ypelare Sant*), het Kraaiven en Plakkeven bestond omstreeks 1750 uit heideterreinen met enkele vennen en zandopduikingen. In dit verband is het belangrijk er op te wijzen dat uit archeologisch onderzoek op een aantal locaties is gebleken dat er rond vennen vaak sprake is van een concentratie van vroege nederzettingen. Zo werden rond het nu verdwenen Zwackven bij Rijsbergen en rond vennen op de Strabrechtse Heide concentraties bewoningssporen uit de steentijd aangetroffen. Behalve min of meer permanente verblijfplaatsen zijn ook tijdelijke (jacht-)kampjes bekend, onder andere ter plaatse van het huidige Kunstcluster aan het Stadhuisplein¹⁵ op een uitloper van de noordoever van de nu verdwenen Korvelse Waterloop.

De overgang van een 'migrerende' jacht- en verzamelcultuur naar een sedentaire landbouw- en veeteelteconomie voltrok zich in het Neolithicum (5300 – 2000 v.Chr.). Hoewel van deze periode op de Brabantse zandgronden weinig bekend is, wordt aangenomen dat deze ontwikkeling zich op de lokale arme zandgronden in een trager tempo heeft voltrokken dan op bijvoorbeeld de rijkere lössgronden. Het vrijwel ontbreken van vondsten uit het Neolithicum en het feit dat het merendeel van de vondsten op of nabij mesolithische sites is aangetroffen, wijst ofwel op een zeer lage bevolkingsdichtheid ofwel op een lang doorleven van de mesolithische traditie. In Tilburg is slechts één mogelijke neolithische nederzetting bekend, namelijk op de beekdalhelling van de Katsbogte aan de Stappegoorweg¹⁶. In Tilburg zijn verder alleen geïsoleerde vondsten uit het Neolithicum bekend, hoofdzakelijk gepolijste vuistbijlen. Opvallend is dat deze bijlen telkens compleet zijn en weinig of niet gebruikt. Bovendien worden zij doorgaans gevonden op plaatsen die destijds waarschijnlijk moeilijk begaanbaar of ontoegankelijk waren: laaggelegen drassige terreinen, zoals de Witsie¹⁷. Zo kon de vondst van een dergelijke bijl aan de Voldijk gesitueerd worden in het vroeger zeer brede en drassige beekdal van de Donge¹⁸. Het vermoeden bestaat dan ook dat hier sprake is van rituele deposities, een traditie die ook bekend is uit de bronstijd en Romeinse tijd¹⁹.

¹⁵ Zie hiervoor Dijk 1993 en 1994; Kleij 1993.

¹⁶ Arts 2001, p. 20 - 44.

¹⁷ Schurink 1955, p. 1-28; Archis waarneming 35484.

¹⁸ Zie hiervoor Van Dijk 2000.

¹⁹ Arts 1999, p. 92-93.

4.2 Bronstijd

Vanaf de bronstijd werd de invloed van de bewoners op het landschap groter. Geleidelijk voltrok zich een verschuiving van een semi-agrarische naar een volledig agrarische samenleving waarin het systeem van *shifting cultivation*²⁰ en veeteelt bepalend werden. Door intensiever gebruik evolueerde gesloten bos naar open bos waarin behalve geakkerd, ook vee werd geweid. Dit vee begraasde de open plekken in het bos waardoor het jonge bos zich kon herstellen. Waar dit niet gebeurde ontstond heide die kon worden gebruikt voor het steken van plaggen of begrazing door het vee. Deze exploitatie leidde soms tot grote zandverstuivingen waarin een landschap ontstond dat vergelijkbaar is met de Loonsche en Drunensche Duinen en dat niet langer bruikbaar was voor ontginning of bebouwing. Toch zijn ook hier sporen aangetroffen van bewoning die duiden op (vroegere) omstandigheden waarin de terreinen blijkbaar nog wel geschikt waren als woonplaats.

De bronstijd is ook bekend door het fenomeen grafheuvels. In het landschap behoren deze tot de vroegste *landmarks*: doelbewust aangelegd op hoge plaatsen of op uitlopers aan de randen van het dekzandlandschap of de beekdalen, waren ze al van ver zichtbaar. Grafheuvels lagen dikwijls in clusters bijeen en vormden ook het decor van zogenaamde vlakgraven. Door hun opvallende ligging vormden de heuvels oriëntatiepunten in het landschap. Vermoed wordt dat de locaties met reden werden uitgezocht: grafheuvelclusters liggen vaak aan belangrijke doorgaande paden of wegen en lijken hierdoor ook te dienen als afbakening of aanduiding van territoria²¹. Dit paden-, en later wegenpatroon, heeft zich in veel gevallen kunnen handhaven tot in onze tijd.

²⁰ Landbouweconomie gebaseerd op het afbranden van bos. Bij uitputting van de bodem wordt een nieuw stuk afgebrand.

²¹ Zie hiervoor o.a. Hiddink 2003 en Gerritsen 2003.

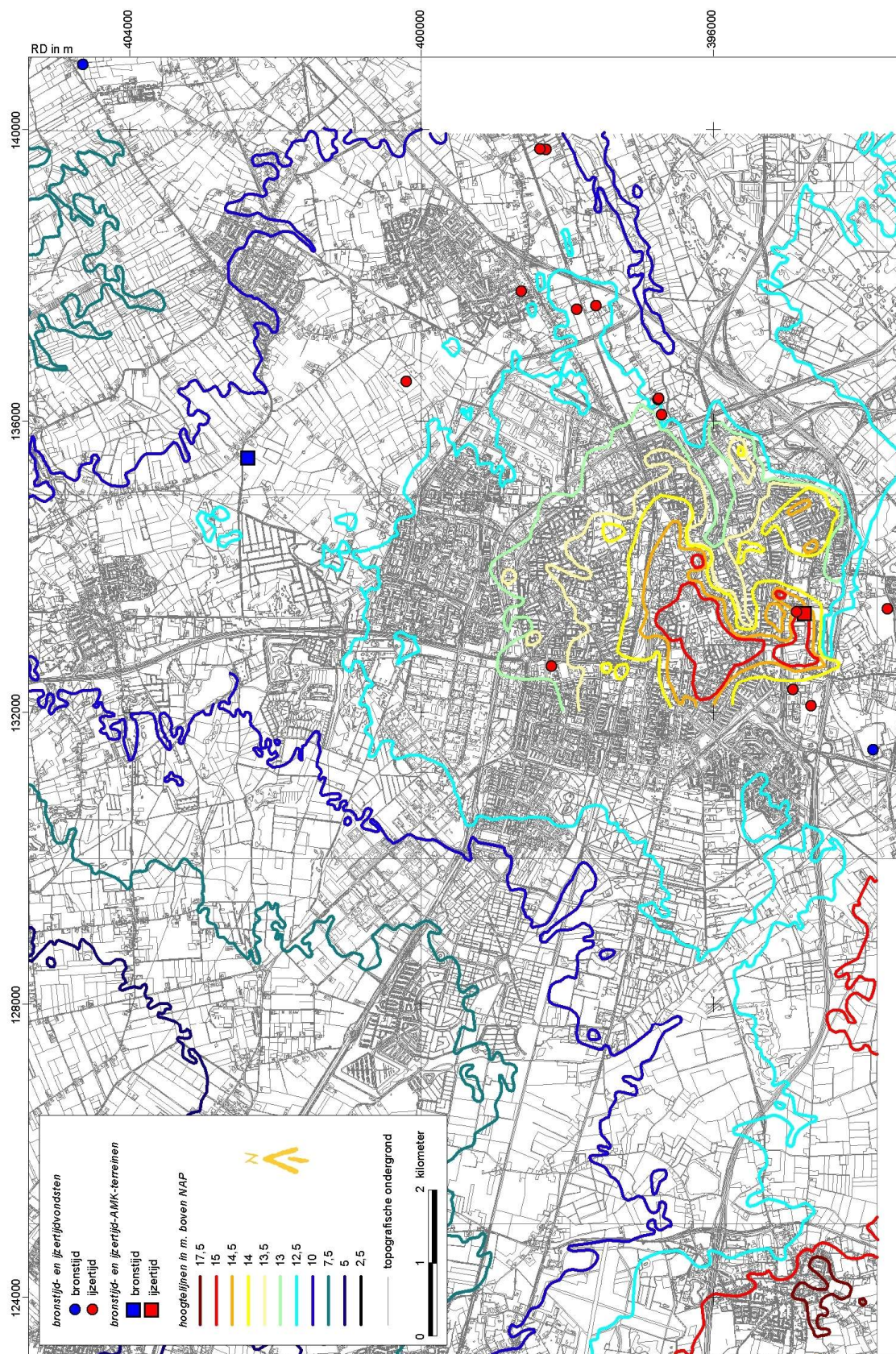

Fig. 3: Bronstijd en ijzertijd in Tilburg.

In en rond Tilburg zijn dus diverse locaties bekend waar grafheuvels zijn aangetroffen of worden vermoed. Bekend zijn vooral de Regte Heide en het aangrenzende landgoed Het Ooievaarsnest te Goirle waar enkele grafheuvels zijn gerestaureerd²². In Tilburg zelf zijn sporen van grafheuvels aangetroffen aan het einde van de huidige Jan Aartestraat bij het zogeheten 'Jan Aarteboomke' en ten noordwesten van de Hasselt²³. In beide gevallen was vermoedelijk sprake van een locatie op de rand van een plateau in de directe nabijheid van een waterloop, respectievelijk de Korvelse Waterloop en de Sloprijt, en aan een doorgaande route. Bij de Jan Aartestraat was dit de route naar Oisterwijk en bij de Hasselt de route naar Dongen. Ook een aantal toponiemen in Tilburg lijkt te duiden op de (vroegere) aanwezigheid van grafheuvels, onder andere de *Berckacker*, de *Pottenberch* en de *Kleine Pottenberch* ter hoogte van de Moerstraat, de *Pennincsbergh* aan de Ringbaan Noord, de *Schijfselberch* in de Rauwbraken en de *Paelsberch* bij de Veldhoven²⁴. De *Rodenberch* was één van de *Zeven Heuvelen* ten noordwesten van de Hasselt²⁵. In de Middeleeuwen leefde de overtuiging voort dat aan dergelijke locaties bijzondere krachten waren verbonden (heksen, kabouters, katten) en werden ze vaak gebruikt voor executies of het tentoonstellen van geëxecuteerden²⁶.

Nederzettingen uit de bronstijd zijn tot op heden in en rond Tilburg nog niet aangetroffen, maar deze lagen gewoonlijk in de directe omgeving van grafheuvels op hogere delen in het landschap. Een dergelijke bronstijdnederzetting bestond gewoonlijk uit een tot twee boerderijen die elke twintig tot vijftig jaar werden herbouwd²⁷. Soms leefde een gemeenschap gedurende enkele eeuwen op dezelfde locatie, waarbij de grafheuvel diende als een fysiek en ideologisch kenmerk van een lokale gemeenschap²⁸. Maar ook daarna bleven grafheuvels nog lang als *landmark* voortbestaan: op de kaart van Diederik Zijnen uit 1760 en kaarten uit ca. 1830 zijn op verschillende locaties in en rond Tilburg nog (clusters) grafheuvels aanwijsbaar als kleine verhogingen in het landschap. Dit is ondermeer het geval op de Regte Heide (door Zijnen aangeduid als *de Vijf Bergies*) en ten noorden van de Hasselt.

Archeologisch onderzoek op een aantal locaties elders in de provincie²⁹ heeft aangetoond dat de plaatsen van de bronstijdnederzettingen doorgaans de gebieden zijn die later werden aangeduid als *akkeren* of *akkers*: de nederzettingen waren verschoven van de centrale hoogten naar de lageregelegen randen eromheen en het land waar zich eerder de nederzetting had bevonden, was omgewerkt tot akkerland.

4.3 IJzertijd

Onderzoek heeft aangetoond dat locaties rond grafheuvels ook in de ijzertijd nog belangrijk waren. In feite bleef het nederzettingenspatroon uit de bronstijd nagenoeg ongewijzigd en werd er aanvankelijk zelfs nog begraven in de grafheuvels. Na verloop van tijd ging men echter over naar bijzettingen op (aangrenzende) urnenvelden. Sporen van dergelijke grafheuvels en -velden zijn onder andere gevonden aan de Jan Aartestraat en ten zuiden van de Piushaven bij de Kruisvaarderstraat en Hertogstraat, beide behorend tot het stroomgebied van de Korvelse Waterloop. Dergelijke omstandigheden leveren overigens sterke aanwijzingen voor het bestaan van nederzettingen uit deze periode.

²² Zie o.a. Verwers 1980.

²³ Peeters 1987, p. 1; Peeters 1978, p. 161; voor de Hasselt zie Debonne 2003: de naam Zevenheuvelenweg verwijst hier nog naar.

²⁴ Zie Trommelen 1994, respectievelijk p. 102; 386-7; 102, 380; 408.

²⁵ Trommelen 1994, p.103, 400. Zie ook noot 25.

²⁶ Trommelen 1994, p. 65-66, 373.

²⁷ De levensduur van een houten huis. De erven werden op korte afstand herbouwd binnen een bepaald gebied. Dit leverde de naam 'wandelende erven' op. Deze praktijk leefde voort tot in de Romeinse periode.

²⁸ Fokkens, 2003, p.21.

²⁹ Een bekend voorbeeld zijn de Everse Akkers en Haagakkers ten noordoosten van Sint-Oedenrode en het akkercomplex van Vriklhoven ten westen van Liempde (zie hiervoor o.a. Kortlang 1987 en Van den Sanden 1981).

De typerende ijzertijdakkersystemen, de zogenaamde *Celtic fields*, lagen ook in de directe omgeving van de nederzettingen. Het gaat dan om verspreid liggende groepen boerderijen (maximaal drie) omgeven door kleine, hoofdzakelijk vierkante akkers. De boerderijen, waar mensen en vee onder één dak leefden, werden elke generatie herbouwd³⁰. Bewoning uit de late ijzertijd is op een aantal plaatsen in Tilburg aangetroffen, waaronder te Stappegoor, Het Laar, aan de Zandstraat en op de Groote Akkers te Goirle, terwijl ook van de nederzettingen Broekhoven, Korvel en Loven het vermoeden bestaat dat zij in deze periode werden gevormd³¹. Doorgaans kan deze bewoning worden gesitueerd op de grens van hooggelegen locaties zoals (aan de randen van) dekzandruggen of op het hoogste punt van beekdalhellingen. Reliëf gold destijds dus als een belangrijke voorwaarde voor vestiging³².

4.4 Romeinse periode

De situatie zoals geschetst voor de ijzertijd bleef gedurende de Romeinse tijd grotendeels voortbestaan. De belangrijkste veranderingen waren secundair. Het bestaande aardewerk werd aangevuld met geïmporteerd Romeins aardewerk en een geldeconomie kwam op gang. Door de introductie van de keerploeg en nieuwe bemestingstechnieken werden de akkers intensiever gebruikt, mogelijk in het *infield-outfield* - landbouwsysteem. In dit systeem lagen intensief gebruikte stukjes weiland en tuin in de directe omgeving van de boerderij, terwijl de grote akkers direct rond de nederzetting lagen. Extensief gebruikte weilanden lagen op enige afstand van de nederzetting. Het geheel was omgeven door bos of woeste grond waar brand-, bouwhout en vruchten werden verzameld en waar men het vee liet grazen³³. Van de Romeinse tijd weten we dat Brabant dichter bevolkt was dan voorheen. Nederzettingen werden doorgaans gevestigd op de overgang van nat naar droog³⁴.

Een nederzetting die vermoedelijk in deze periode kan worden gedateerd is aangetroffen in de Moerenburg. Daar heeft Stoepker in 1986 op een hoge (dek-) zandrug langs de noordoever van de Nieuwe Leij/Voorste Stroom een Romeinse waterput, paalgaten en andere sporen gevonden. Een oudere nederzetting uit de ijzertijd wordt daar niet uitgesloten³⁵. Ook elders, onder andere aan de Zandstraat, zijn vondsten gedaan uit de Romeinse periode, maar het beeld dat hieruit ontstaat is nog verre van compleet³⁶. Belangrijk in dit verband is nog de aanwezigheid van een Romeinse weg door Tilburg. De loop van deze verbindingsweg tussen Alphen en Doeveren aan de Maas liep mogelijk via de Generaal Winkelmanstraat, Laarstraat, Korvelseweg, Zomerstraat en Heuvelstraat naar de Heuvel waar zij afboog naar het noorden en verder liep via de Enschotsebaan, De Kraan en Houtsestraat naar Baardwijk en Doeveren³⁷. Bij plaatsing van dit tracé op de gereconstrueerde hoogtekaart valt op dat de weg precies de rand van een plateau volgt. Een andere Romeinse weg liep mogelijk vanaf de Heuvel via de rand van het beekdal van de Korvelse Waterloop naar de Moerenburg en vervolgens verder naar Moergestel en Oisterwijk. Trommelen wijst verder nog op het mogelijke bestaan van een zeer oude route via de Piusstraat – Broekhovenseweg³⁸.

³⁰ De boerderijen hadden een levensduur van ca. 30 jaar.

³¹ Zie hiervoor onder andere Kleij 1994; ter Schegget 1994; ter Schegget 1997; Nuenen 1986-2; Nuenen 1986-3 en Trommelen 1994, p. 24-26.

³² Trommelen 1994, p. 26.

³³ Bloemers 1991, p. 283.

³⁴ Doevendans 1993, p. 27.

³⁵ Zie hiervoor Nuenen 1986.

³⁶ Zie Nuenen 1986-3; Archis waarnemingnummers 14761 en 39746. Zie ook Ter Schegget 1994.

³⁷ Trommelen 1994, p. 55; Peeters 1987, p. 35-36.

³⁸ Trommelen 1994, p. 55.

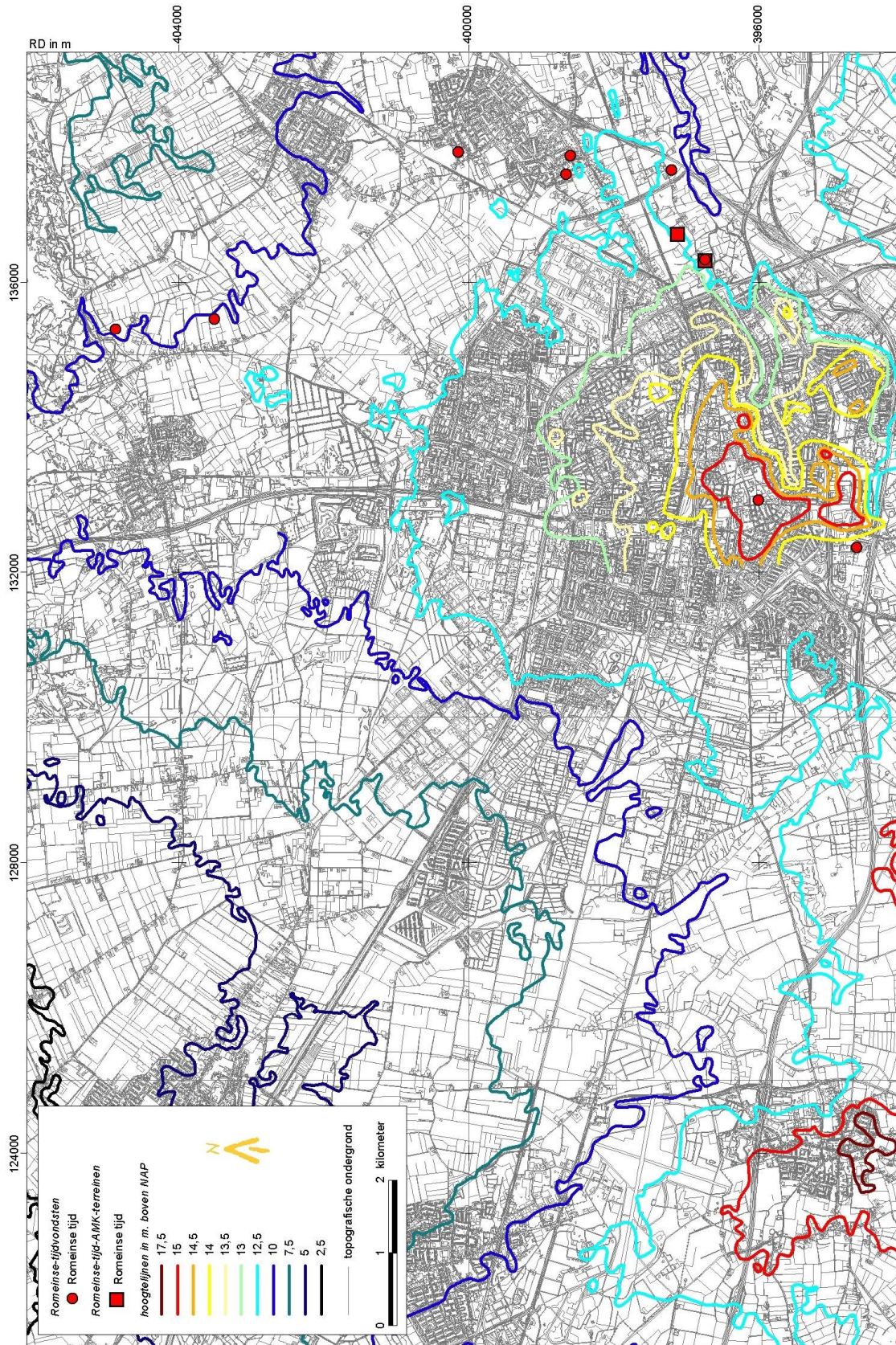

Fig. 4: Romeinse tijd in Tilburg

4.5 Vroege Middeleeuwen

In de derde en vierde eeuw voltrokken zich ingrijpende veranderingen in de bewoningsgeschiedenis van Tilburg en elders ten gevolge van de Grote Volksverhuizing. Veel nederzettingen werden verlaten en de voormalige akker- en weidegronden raakten overwoekerd met bos. Uit deze periode zijn weinig bewoningssporen bekend. Tot aan het einde van de zesde eeuw zijn behalve enkele primitieve hutkommen vrijwel geen bewoningssporen aangetroffen. Toen aan het einde van die periode de rust terugkeerde, verschenen op de hoogste delen van de dekzandruggen in Tilburg weer kleinschalige boerderijcomplexen, onder andere op Broekhoven, Korvel en Loven. Blijkbaar waren dergelijke bezittingen in handen van grootgrondbezitters aangezien enkele van deze goederen in de achtste eeuw door de eigenaren werden geschonken aan de abdij van Echternach. Het ging onder andere om bezittingen in Alphen, Diessen en 'Tilliburgis'. Deze oudste vermelding van (het gebied rond het latere) Tilburg komt voor in een akte uit 709 die werd opgenomen in het twaalfde-eeuwse *Liber Aureus Epternacensis*³⁹. De naam *Tilliburgis* is waarschijnlijk afgeleid van *tilli / tilja / tilian*, met de betekenis van '(op-)nieuw verworven of ontgonnen land', en *burgus*, in de betekenis van 'woonplaats' of 'nederzetting' waarbij gedacht moet worden aan een herengoed met enkele losse hoeven. Samengevoegd zou de betekenis van *Tilliburgis* dan luiden 'woonplaatsen in nieuw verworven land'⁴⁰. Wellicht zijn dergelijke bezittingen identiek aan de latere *Einzelhöfe*, relatief grootschalige, geïsoleerde ontginningsboerderijen in marginale gebieden. In Tilburg zijn dit bijvoorbeeld *Ter Lynde*, *Ter Haenberch* en de *Kouwenberg*. Hieruit ontwikkelden zich vanaf de twaalfde eeuw - na opdeling van het grote goed - kleinere buurtschappen met dezelfde namen⁴¹ zoals de buurtschap Vijfhoeven, ook wel 'De Hoeven' genoemd, bij de huidige Hoeveneseweg. Verder is er nog sprake van andere goederen, waaronder *Ter Rijt*, dat kan worden gesitueerd ter hoogte van de huidige Oude Markt. Op dit goed, dat voor het eerst in de twaalfde eeuw wordt vermeld, stond een kapel die zou uitgroeien tot de parochiekerk van Tilburg, ten koste van een voorganger op het akkercomplex De Schijf⁴².

Behalve deze nieuwe ontwikkelingen voltrokken zich in deze periode verder geen grote veranderingen. Tot aan de dertiende eeuw bleef de invloed van de mens op zijn omgeving dan ook beperkt. Men leefde in kleine boerengemeenschappen in onvruchtbaar gebied, begroeid met eiken- en beukenbossen, afgewisseld door heidevelden met veel vennen.

³⁹ Zie voor deze ontwikkelingen o.a. Van Dijk 2001, p. 8; Stoepker 1986, p. 22-23.

⁴⁰ Trommelen 1994, p. 15-17.

⁴¹ Zie hiervoor onder andere Van Dijk 2001, p. 6, Trommelen 1994, p. 29 en De Bruijn 2003.

⁴² Van Dijk 2001, p. 8; Trommelen 1994, p. 31.

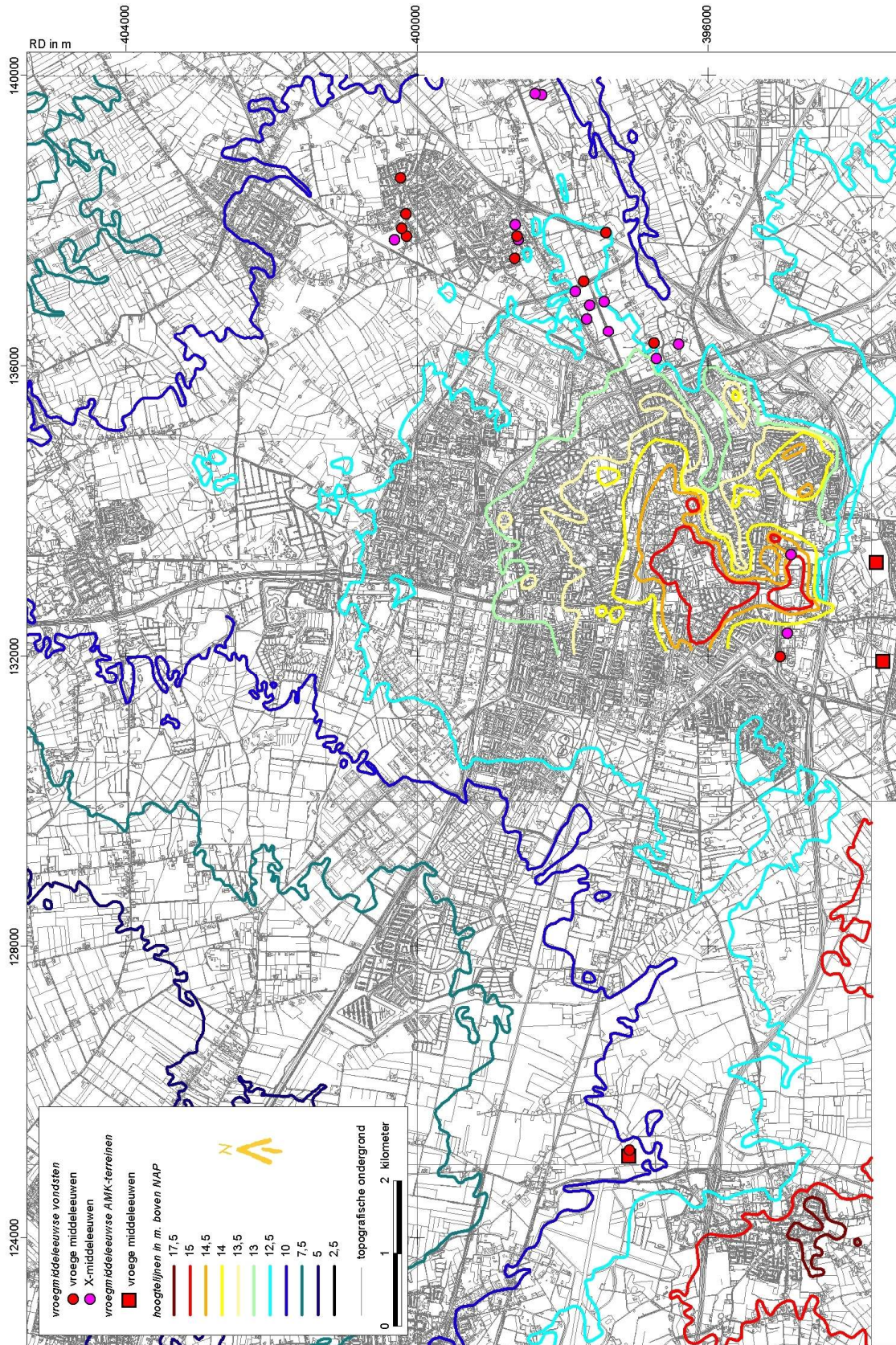

Fig. 5: Vroege Middeleeuwen in Tilburg.

4.6 Late Middeleeuwen

Vanaf de elfde eeuw was sprake van een spectaculaire bevolkingsgroei die aanhield tot omstreeks 1300. Daardoor groeide de vraag naar bruikbare, vruchtbare gronden en werden eerst de gemene gronden buiten de kleine akkers ontgonnen. Aangezien deze echter snel waren uitgeput vormde men de oude, vruchtbare, woongronden op de dekzandruggen om tot akkers. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat in deze periode de nederzettingen dan ook constant verder verschoven naar de randen van de akkercomplexen in de richting van het beekdal⁴³.

⁴³ Hendriks 1992: De Merovingische nederzetting ligt op circa 15,5 meter + NAP, de Karolingische bewoning op circa 14,5 meter + NAP en de laatmiddeleeuwse nederzettingen op circa 14 meter + NAP. De huidige, historisch bekende woonkernen Bakertand en Abcoven bevinden zich op circa 13 meter + NAP.

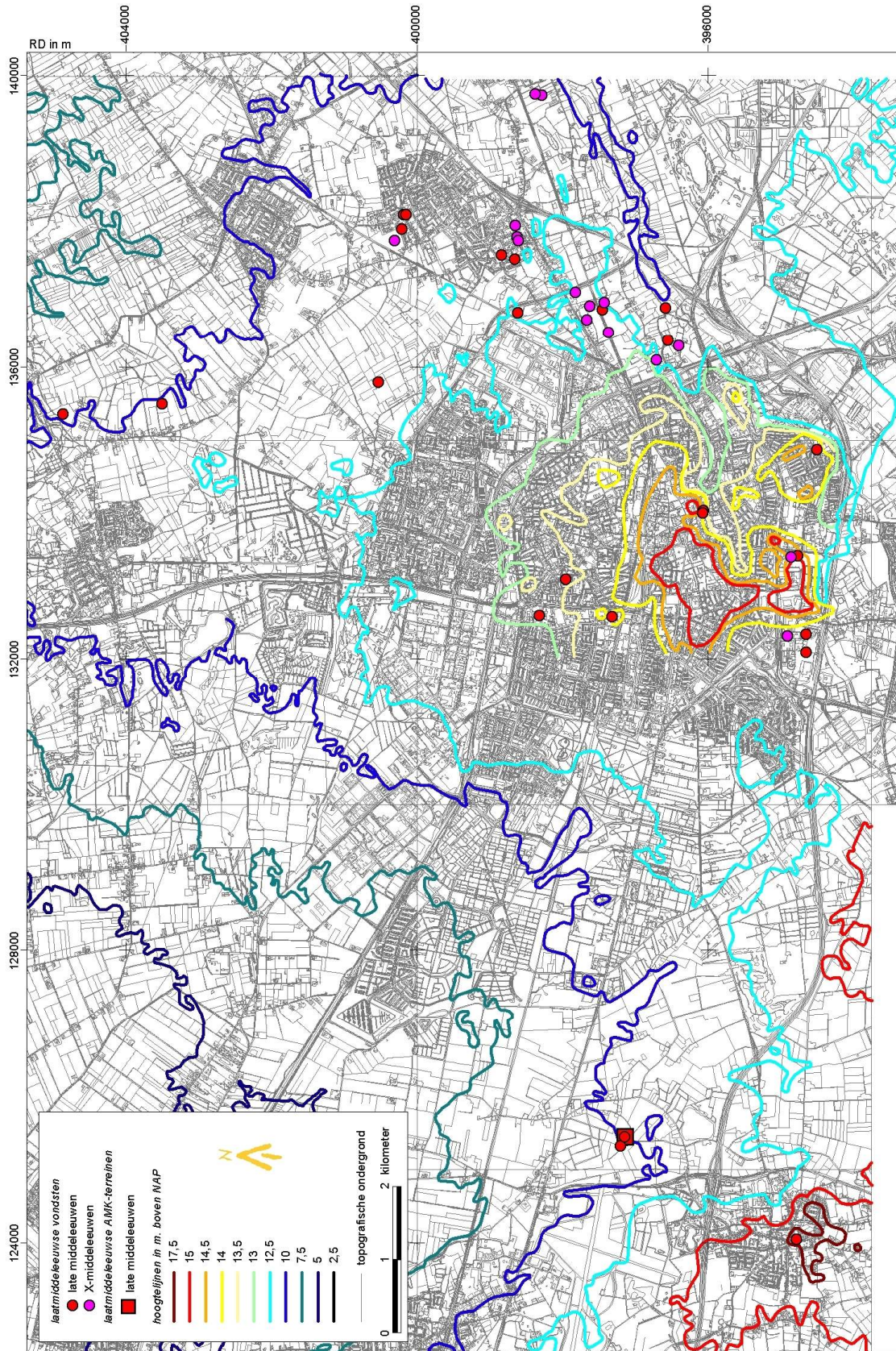

Fig. 6: Late Middeleeuwen in Tilburg.

Tegelijkertijd werden de graslanden langs de waterlopen verkaveld en ontstonden de zogenaamde beemden of heijningen⁴⁴ en daaraan gerelateerde nederzettingen. Zo werd de latere structuur van de Tilburgse nederzettingen vastgelegd die zich in de loop van de negentiende eeuw zouden samenvoegen tot de stad Tilburg. Een aantal van deze nederzettingen lag gegroepeerd rond het grote akkercomplex De Schijf⁴⁵.

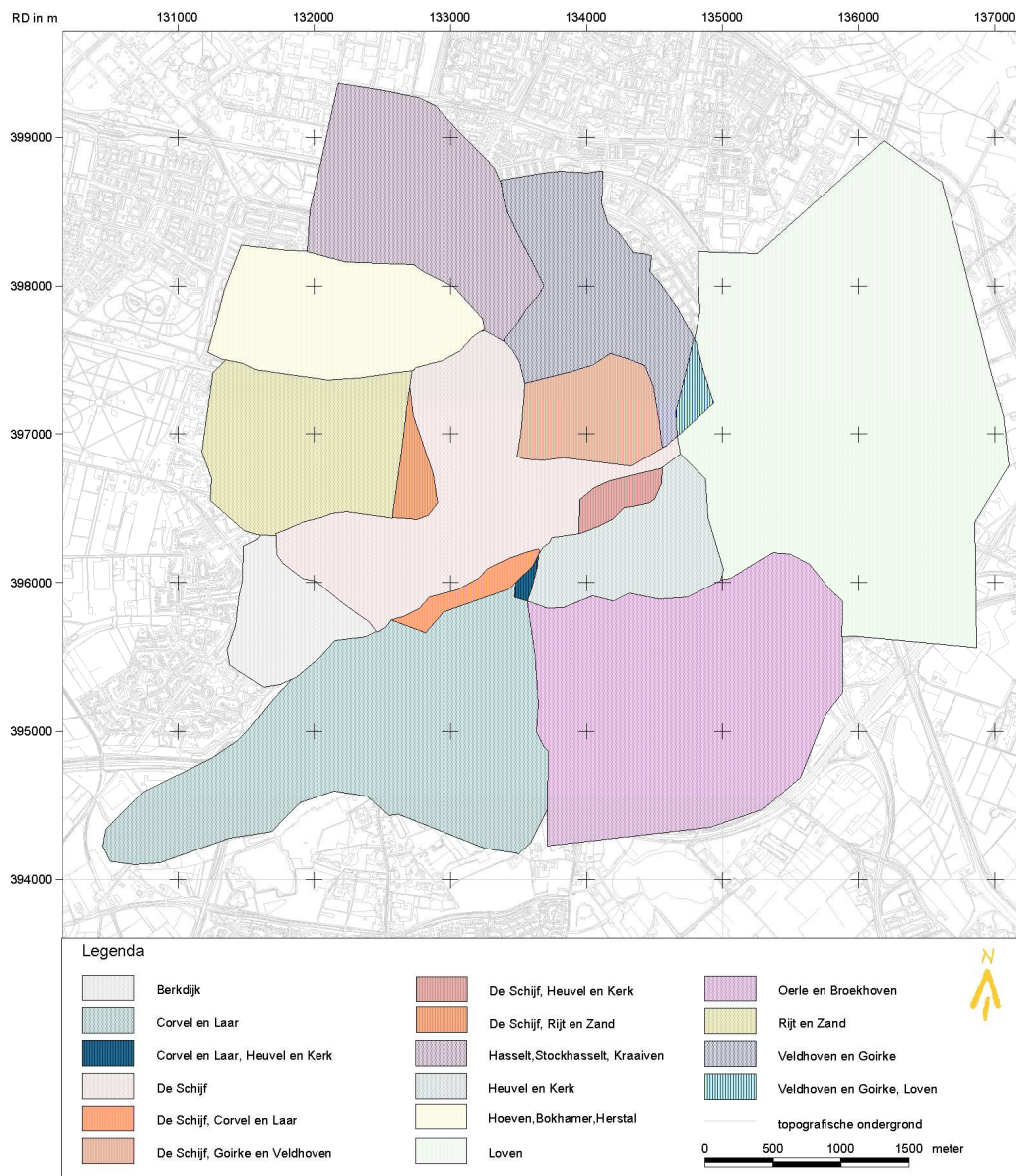

Fig. 7: Akkercomplexen in Tilburg.
De grenzen van de akkers zijn niet altijd exact omschreven en konden elkaar overlappen.

⁴⁴ Trommelen 1994, p. 30. Dit zijn vaak smalle graspercelen in het beekdal en haaks op de waterloop gelegen.

⁴⁵ Trommelen 1994, p. 31, 51; Van Dijk 2001, p. 8.

De late Middeleeuwen lieten enkele belangrijke landbouwkundige vernieuwingen zien. Zo werden aan het begin van de dertiende eeuw nieuwe ploegtechnieken ontwikkeld en ontstond het systeem van de zogenaamde potstallen. In verdiepte stallen werden mest en urine opgevangen en vermengd met gras- en heideplaggen waarna het mengsel werd uitgereden op de akkers. Dit systeem van bemesting, dat zo'n zes eeuwen in gebruik is geweest, resulteerde in een ter plaatse soms dik ophogingspakket, het zogenaamde esdek. Meestal liggen de esdekken op dekzandruggen rond dorps- en andere woonkernen. Vanuit archeologisch oogpunt zijn esdekken van groot belang omdat zij de onderliggende oudere cultuurlagen afdekken en daardoor beschermen.

Een andere belangrijke ontwikkeling in deze periode was het ontstaan van de Heerlijkheid Tilburg en Goirle in 1473 uit oudere bezittingen die in 1387 door hertogin Johanna van Brabant aan Paulus van Haestrecht in onderpand waren gegeven. Centrum van de heerlijkheid was het 'kasteel' van de heren van Tilburg dat zich bevond ter hoogte van de huidige Van Bylandtstraat en dat al in 1450 wordt vermeld⁴⁶.

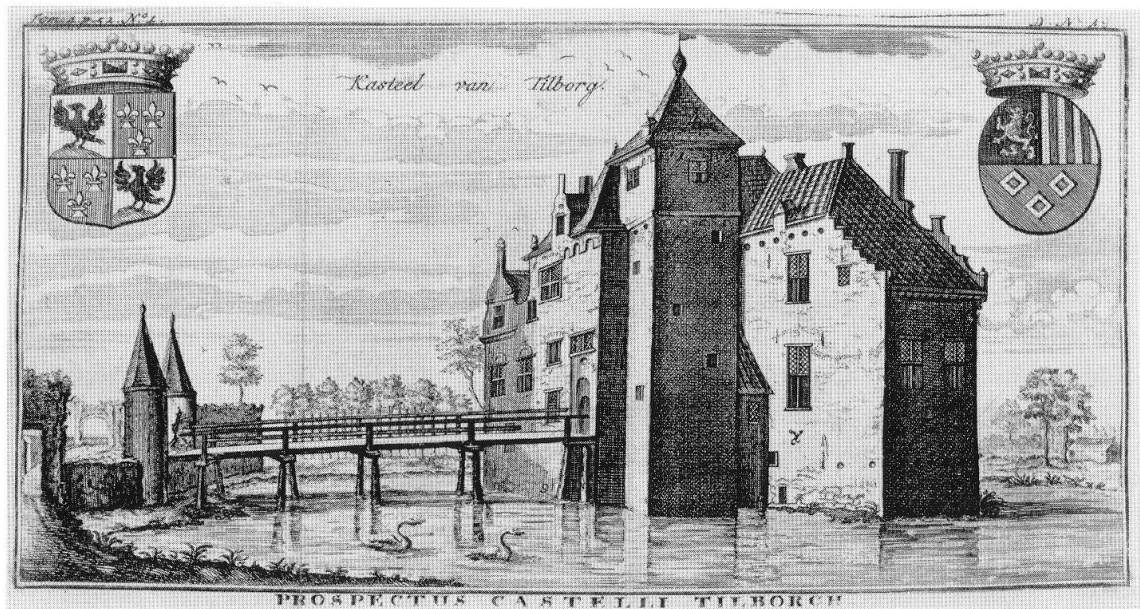

Fig. 8: Kasteel van de Heren van Tilburg, uit: De Cantillon 1770.

⁴⁶ Stoepker 1986, p. 24, 29.

4.7 Industriële revolutie

Gaandeweg werd het agrarische bestaan verdrongen door de (textiel-)industrie. Zo was al sinds de vijftiende eeuw in Tilburg sprake van een groeiende wolindustrie die een grote bloei bereikte in de zeventiende eeuw. Rond 1800 werden in Tilburg zelfs vierhonderd bedrijven geteld die zich bezighielden met de productie van textiel en was het grootste deel van de Tilburgse beroepsbevolking in deze industrie werkzaam. De echte omvorming van een agrarische tot een stedelijk - industriële nederzetting voltrok zich in de tweede helft van de negentiende eeuw. Daardoor kreeg ook het Tilburgse landschap zijn huidige aanzien. Door de sterke groei van de economie en de daarmee gepaard gaande snelle bevolkingstoename, werden de nederzettingen in hoog tempo verdicht. Aanvankelijk pasten de kleine bedrijfsbebouwing en woningen zich in de bestaande structuren, maar al snel moest men zijn toevlucht nemen tot de achtergelegen terreinen. De fabrieken, die steeds meer bestonden uit grootschalige hoogbouw of hallen, namen de plaats in van de vroegere akkercomplexen, hoewel kleine akkers en weilanden nog tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw op een aantal plaatsen in de stad voorkwamen⁴⁷. De omgeving van de Goirkestraat geldt als bijzondere exponent van de snelle omschakeling van agrarische naar stedelijk-industriële nederzetting in Tilburg.

Deze snelle groei van agrarisch dorp tot stad heeft in Tilburg geresulteerd in een aantasting van het bodemarchief door de (voor stedelijke begrippen) dicht aan het oppervlak liggende middeleeuwse en oudere bewoningslagen. De gebruikelijke ophogingslagen, die men elders tegenkomt in oude steden, ontbreken namelijk in de relatief jonge en snel gegroeide stad Tilburg⁴⁸.

⁴⁷ Van Dijk 2001, p. 10-11.

⁴⁸ Archeologie in Tilburg, p. 26.

Plangebied Reeshof - Midden

5 Ligging van het plangebied

Het plangebied Reeshof-Midden ligt in het uiterste westen van Tilburg. De westgrens wordt bepaald door de Nijkerkstraat, de oostgrens van het Reeshofpark (Haaksbergenstraat-Campenhoefdreef), Kinderdijkstraat en Katwoudestraat. De zuidgrens wordt bepaald door de spoorlijn Tilburg-Breda. De oostgrens wordt gemarkeerd door de weilanden die deel uitmaken van de Hultense Heide, het Donkhof, een deel van de Deeststraat, vervolgens de Gierkestraat en een deel van de Garderenstraat. De noordgrens wordt gevormd door de Langendijk.

Het grootste deel van het plangebied wordt ingenomen door de bebouwing van het stadsdeel Reeshof waarmee werd begonnen aan het einde van de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De invulling van het stadsdeel geschiedde van oost naar west, met als eerste de wijk Gesworen Hoek (begonnen in 1978), pal ten noordoosten van het plangebied. Momenteel (voorjaar 2007) wordt gebouwd aan de uitbreiding Koolhoven ten zuiden van de spoorlijn.

In het plangebied liggen twee wijken van het stadsdeel, te weten Heerevelden in het noorden en Campenhoef in het zuiden. Centraal in het plangebied ligt het winkelcentrum Heyhoef dat feitelijk het 'stadshart' is van de gehele Reeshof.

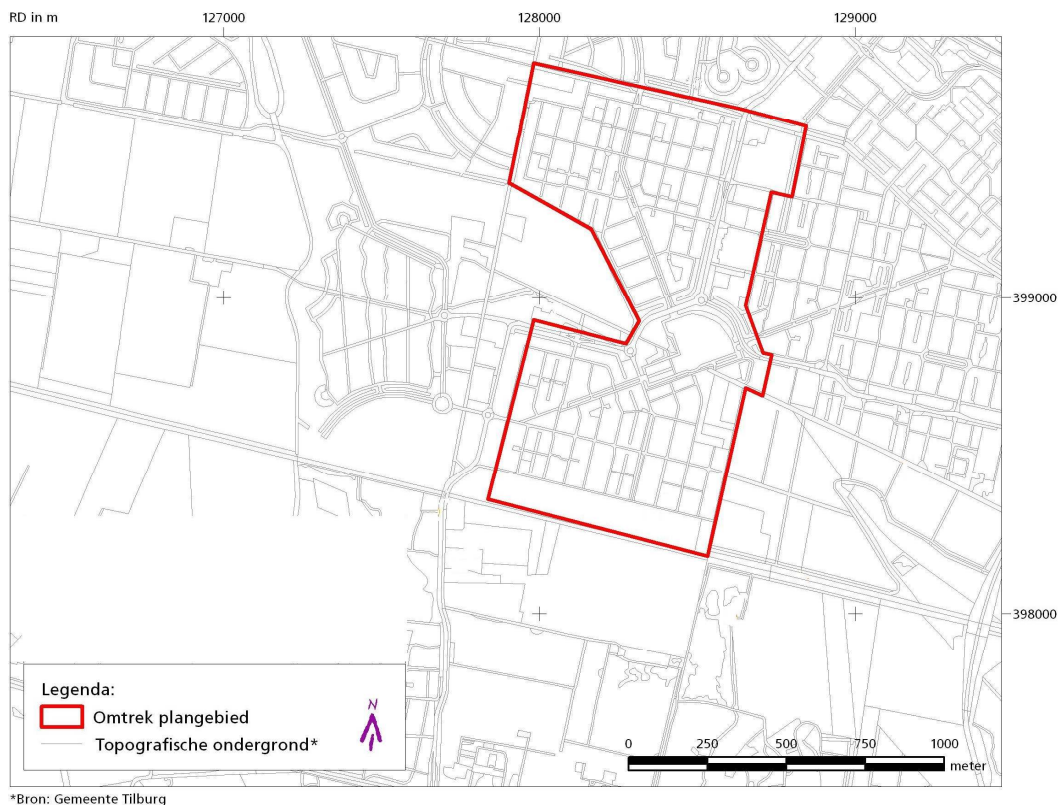

Fig. 9: Ligging van het plangebied.

Voordat het gebied werd bebouwd, was het onderdeel van een uitgestrekt gebied bestaande uit heidevelden, vennen en moerassen waar de *Oude Leij* door heen stroomde. Het gebied werd van oost naar west doorkruist door enkele wegen en paden met als belangrijkste de *Langendijk* in het noorden, die vanaf het gehucht *De Reit* (omgeving huidige Bokhamerstraat) naar de Donge liep, en de Reeshofdijk die de verbinding vormde tussen het landgoed *De Reijshof* en het gehucht *Het Zand*. Een klein deel van het plangebied, in het zuidwesten, was onderdeel van dit landgoed dat was aangelegd aan het einde van de achttiende eeuw. Het zou lange tijd de enige ontginning zijn in het plangebied. Deze situatie bleef grotendeels gehandhaafd tot de aanleg van het stadsdeel De Reeshof.

Fig. 10: Veldminuut (circa 1830) met daarop aangeduid het plangebied *Reeshof-Midden* (in rood). De veldminuten waren de voorlopers van de kadastrale minuutplannen die vanaf circa 1830 werden vervaardigd. Meest opvallend is het landgoed *De Reijshof* pal ten westen van het plangebied.

6 Landschapsreconstructie van het prestedelijke landschap in het plangebied

Omdat de vroegste bewoningsgeschiedenis van Tilburg nauw gerelateerd is aan het landschap, wordt nu aan de hand van diverse bronnen een beschrijving gegeven van het prestedelijke landschap in het plangebied zelf. Hierbij wordt een groter gebied betrokken dan het plangebied zelf.

6.1 Reliëf

In het huidige plangebied is nauwelijks nog sprake van reliëf. Het gebied loopt van zuidoost naar noordwest geleidelijk af van circa 9 m +NAP naar circa 7,5 m +NAP. In verband met de aanleg van de diverse wijken na 1980 is het gebied ook grotendeels geëgaliseerd. Vroeger moet het terrein wel meer geaccidenteerd zijn geweest, wat nog zichtbaar is in de bosaanplant op de Hultense Heide, pal ten zuidoosten van het plangebied.

Hier lag ook het beekdal van de *Oude Leij* dat niet zozeer diep, als wel heel breed was. Uitgaande van enkele historische kaarten uit de achttiende eeuw was het gebied ten oosten van het plangebied toentertijd ook heel moerassig wat onder andere duidelijk wordt uit de aanwezigheid van enkele vennen ten noorden en zuiden van de *Oude Leij*, respectievelijk *De Lage Witsie* en *De Witbrand*.

Hoewel het aantal toponiemen in dit deel van Tilburg vanwege de late ontginning van het gebied zeer beperkt is, duiden de bekende toponiemen doorgaans op een natte, en daarmee soms lage ligging. Opvallend is daarentegen dat op het aangrenzende grondgebied van de gemeente Gilze-Rijen, ten westen van de Reeshof, het aantal veldnamen veel groter is.

Het belangrijkste reliëf in het plangebied bestond verder uit verhoogde wegen (aangeduid als 'dijken') die het gebied vooral van oost naar west doorkruisten. De bekendste is de *Langendijk* die vanaf het gehucht *De Reit* via *De Reijshof* naar de *Donge* voerde. Daarnaast liep dwars door het plangebied de *Reeshofdijk* (zie ook paragraaf 'wegen'), de verbindingsweg tussen het landgoed *De Reijshof* en het gehucht *Het Zand*.

6.2 Water

Hierboven werd gewezen op het feit dat het plangebied in een streek lag die van oudsher grotendeels bestond uit moerasgronden, vennen en heide. Vooral de ouderdom van de (weinig) toponiemen (vijftiende en zestiende eeuw) en het ontbreken van bewoning duidt hier op. Veel namen, ook op het aangrenzende grondgebied van de gemeente Gilze-Rijen, hebben betrekking op de moerassige omstandigheden: *Ghilse Vucht* (vucht = drassige bodem), *Die Flasen* (vlaas = plas), *Brant* (drassig gebied waar moer of turf werd gewonnen), *Dat Reck* (strook vochtig land of recht vaarwater) en het veelvuldig voorkomen van het toponiem 'broek' (=moeras) in dit gebied.

Op het veldminuutplan (zie fig. 10) is zichtbaar dat de vennen in dit deel van Tilburg, waaronder de *Hoge* en *Lage Witsie*, de *Witbrant* en het *Huibeven*, en de waterlopen *Oude Leij* en *Donge* niet altijd een 'harde' begrenzing hadden. Blijkbaar was de overgang van ven en beek naar moeras soms vaag en aan verandering onderhevig. Op de kaart van Diederik Zijnen (1760) maakt de *Lage Witsie* (Zijnen schrijft *Witzzy*) zelfs deel uit van een grote watervlakte die zich uitstrekte van het gehucht *Het Zand* tot aan het beekdal van de *Donge* en daarmee ook een groot deel van het plangebied besloeg. Overigens wordt het door Zijnen getekende *Groenvan*, pal ten noorden van het plangebied, op het kadastrale minuutplan (circa 1830) veel noordelijker gesitueerd aan de weg van Tilburg naar Dongen (Dongenseweg)⁴⁹.

Vanaf de Middeleeuwen werden op kleine schaal initiatieven ontwikkeld om het gebied te ontwateren door middel van sloten. Het resultaat van deze ingrepen was echter beperkt. Bovendien is het niet duidelijk waar en welke waterlopen gegraven zijn. Een deel van de waterloop *De Werft* (vermeld in 1423), die ten oosten van *De Reijshof* het plangebied binnenkomt onder de naam *Oude Leij* en vervolgens ter hoogte van de *Elf Bunders* uitstroomt in de *Donge*, is waarschijnlijk een in de Middeleeuwen gegraven waterlaat⁵⁰. Ook de *Broecksloot* (zo genoemd in de zestiende eeuw) of *Treksloot* (als zodanig vermeld in de negentiende eeuw), die ter hoogte van de *Langendijk* vanaf *De Oude Leij* naar het noordwesten stroomde (zie de kaart van Zijnen), is waarschijnlijk gegraven⁵¹.

⁴⁹ Peeters 1987, p. 61.

⁵⁰ Trommelen 1994, p. 475-476; Willems 2002, p. 19-20. Ten zuiden van Tilburg stroomt een waterloop met dezelfde naam (*Oude Leij*) maar dit is een aftakking van de *Nieuwe Leij*, de belangrijkste waterloop in deze streek die ontspringt ter hoogte van Ravels (B).

⁵¹ Trommelen 1994, p. 158.

Pas met de aanleg van landgoed *De Reijshof* aan het einde van de achttiende eeuw, werd de ontwatering meer gestructureerd ter hand genomen. Toch bleven delen van het plangebied nog lange tijd bestaan uit moerassige gronden, onder andere rond het beekdal van de *Oude Leij* en bij de *Lage Witsie* pal ten noordoosten van het plangebied. Hier werden, waar nu de wijk *Gesworen Hoek* ligt, in de negentiende eeuw vloeivelden aangelegd om het vooral door de industrie vervuilde afvalwater op te laten wegvloeien. Het vuil kon dan afzinken en het 'gereinigde' water werd vervolgens afgevoerd naar onder andere de *Donge*⁵². In de loop van de twintigste eeuw werden deze vloeivelden verder uitgebreid, onder andere in het kader van de werkverschaffing⁵³. Het gebruik van de vloeivelden duurde tot begin jaren zeventig van de twintigste eeuw toen aan deze kant van Tilburg werd begonnen met de aanleg van nieuwe woonwijken.

Ten westen van het plangebied lagen twee belangrijke waterlopen, de *Donge* en de *Landscheiding* (zie fig. 11). De *Donge* (in vermeld 1294 als *Donga*) ontspringt bij Baarle-Nassau en stroomde ter hoogte van het huidige Oostburgpad het plangebied binnen. Vervolgens liep de rivier naar de Langendijk en evenwijdig hieraan verder naar het noordwesten. De *Donge* stond volgens Buiks ook bekend onder de naam *Dongensche Lei* of *Dongense Schouwlei*. Deze laatste benaming (vermeld 1669) duidt er op dat de waterloop regelmatig werd gecontroleerd.

Na aanvankelijk in de jaren zeventig van de twintigste eeuw te zijn gekanaliseerd, werd bij de aanleg van de wijk *De Reeshof* rond 1990 besloten om van het beekdal een volwaardig natuurgebied te maken onder de naam *Dongevallei*. Het resulteerde in een circa 75 meter breed natuurgebied dat dwars door de wijk loopt⁵⁴.

Iets ten westen van de *Donge*, en deels parallel hieraan, stroomde de waterlaat de *Landscheiding*, voluit 'De Landscheiding van het Land van Breda' geheten. Deze begon in de buurt van de huidige Gilzerbaan en markeerde vanaf hier de grens ('landscheiding') tussen Tilburg en Gilze –Rijen. Ter hoogte van *Het Reck* stroomde de *Landscheiding* uit in de *Donge*. Mogelijk stroomt de *Landscheiding* door een oudere bedding van de *Donge*. Behalve als *Landscheiding* werd de waterloop soms ook aangeduid als *Aa*, *Wouwensloet* of *Wouwenbroecksloet* (vermeld 1540)⁵⁵. Tegenwoordig is de *Landscheiding* nog slechts een smalle sloot. Het land tussen de beide waterlopen, dat zeer moerassig was, stond in het zuidelijke deel van het plangebied bekend als *Alem* of *Dalem* (ook wel *Dalum*, de oudste vermelding dateert uit 1418), in de betekenis van een laaggelegen gebied hoewel een familie genaamd Van Dalem hier in de Middeleeuwen bezittingen had⁵⁶. *Langendijk*⁵⁷.

⁵² Willems 2002, p. 26-27; idem

⁵³ Zie hiervoor onder andere de *Tilburgsche Courant* van 31 oktober 1925.

⁵⁴ Zie hiervoor onder andere Trommelen 1994, p. 42 en Van de Wiel 2006; Buiks 2002, dl. 2, p. 367.

⁵⁵ Trommelen 1994, p. 325-326, 480; Buiks 2002, dl2. p. 383.

⁵⁶ Buiks 2002, p. 359; Trommelen 1994, p. 196-197.

⁵⁷ Trommelen 1994, p. 196-197, 211-212.

6.3 Wegen

Het plangebied maakte vroeger deel uit van een moeilijk toegankelijk, drassig gebied dat slechts via enkele paden was te doorkruisen. Deze paden volgden deels de natuurlijke hoogten in het landschap waaruit zou kunnen worden geconcludeerd dat het hier waarschijnlijk een zeer oud padenpatroon betreft. Door de landschappelijke situatie waren er weinig variaties op deze routes mogelijk. De in het westen gelegen *Donge* en *Landscheiding* konden slechts op een beperkt aantal plaatsen worden overgestoken. Vanaf de *Langendijk* liep een verhoogde weg, de *Elf Bunderdijk* (vermeld 1545), naar het grondgebied van Gilze-Rijen en passeerde daarbij zowel de *Donge* als de *Landscheiding*. Op een topografische kaart uit 1920 (fig. 16) is te zien dat de *Donge* toen kon worden overgestoken via een brug die al in 1540 werd vermeld als *Die Hoge Brugge*⁵⁸. De *Landscheiding* kon worden overgestoken via een voorde die in de Middeleeuwen bekend stond als de *Lange* of *Kleine Waadstap* (vermeld 1452)⁵⁹.

De belangrijkste route in het plangebied, langs de noordgrens, is de al eerder genoemde *Langendijk* die begon ter hoogte van het gehucht *De Reit* en van daaruit, langs de *Lage Witsie*, naar de *Donge* liep waar deze aansloot op de *Elf Bunderdijk*. Over de ouderdom van de weg is niet bekend maar hij wordt al vermeld in 1577 als *den langhen Dyck*⁶⁰.

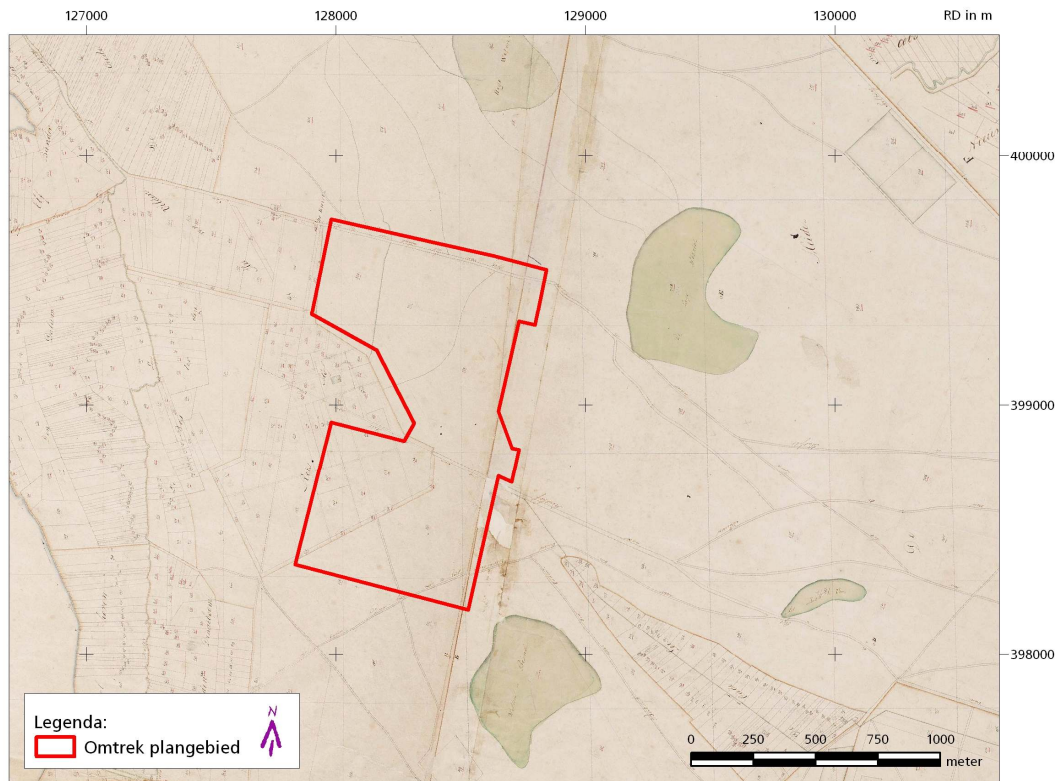

Fig. 11: Detail uit een aantal minuutplannen uit circa 1830-1835.

In rood het plangebied. Op het minuutplan zijn de wegen en paden ingetekend. De meeste paden en wegen liepen oost-west. Langs de noordgrens van het plangebied loopt de *Langendijk*, destijds de belangrijkste verbindingroute in het gebied. Ter hoogte van de *Donge* (links) lag een brug die al in de zestiende eeuw werd vermeld. Bij de *Landscheiding*, ten westen van de *Donge*, lag een doorwaadbare plaats. Via deze route kon men Gilze-Rijen bereiken.

⁵⁸ Trommelen 1994, p. 292.

⁵⁹ Buijks 2002, p. 4004, 402.

⁶⁰ Peeters 1987, p. 95.

Een route die niet op alle kaarten wordt afgebeeld, is de *Korte Dijk*. Dit is de huidige Reeshofdijk die rechtstreeks naar het landgoed *De Reijshof* liep. Deze route is deels identiek aan de *Heijdsstraet* die al in 1429 werd vermeld⁶¹.

Op het minuutplan van circa 1830 (zie fig. 11) staan de meeste paden en wegen afgebeeld. De meeste liggen in het zuidelijke deel van het plangebied. Het zijn bijna uitsluitend oost-westgerichte routes die rond de *Witten Brand* lopen en begonnen in de nederzettingen in het westen van Tilburg zoals *De Reit*, *De Reitse Hoeven*, *Bokhamer* en *De Berkdijk*. De wegen kwamen samen ter hoogte van *De Ouden Draaiboom*, aan de zuidrand van het huidige plangebied bij de samenkomst van de huidige Reeshofweg en de Bredaseweg⁶². Dit netwerk van paden ging verloren bij de ontginning van het gebied vanaf het einde van de negentiende eeuw.

6.4 Bodem en grondgebruik

Volgens de geomorfologische kaart⁶³ ligt het plangebied deels op het Kempisch hoog, een gebied dat door tektonische activiteit een relatief hoge ligging heeft gekregen. Het noordoostelijke deel van het plangebied bevindt zich echter in het tektonische dalingsgebied, de Centrale Slenk. De breuk tussen deze tektonische eenheden bevindt zich ongeveer in het verlengde van de Heyhoefpromenade-Hillegomstraat.

Het deel van het plangebied dat in de Centrale Slenk ligt, bestaat grotendeels uit een *vlakte van ten dele verspoelde dekzanden* (kaartenheid 2M9). Langs een klein deel van de oostgrens van het plangebied en in het uiterste noordoosten bevinden zich *dekzandruggen al dan niet met oud-bouwlanddek* (kaartenheid 3L5). Het zuidelijke deel van het plangebied, op het Kempisch Hoog, maakt grotendeels deel uit van *terrasafzettingsswelingen bedekt met dekzand* (3L12a) waarvan een uitloper in het plangebied ligt. De begrenzing van deze uitloper komt overeen met het landgoed *De Reijshof*. Het noordwesten van het plangebied, ten westen van de breuklijn, ligt een *terrasafzettingssvlakte bedekt met dekzand* (kaartenheid 2M20a). Op ruim 500 m ten westen van het plangebied bevindt zich het min of meer noord-zuid georiënteerde beekdal van de Donge, dat bestaat uit een *dalvormige laagte met veen* (kaartenheid 2R1) geflankeerd door een *dalvormige laagte zonder veen* (kaartenheid 2R2). Pal ten zuidoosten van het plangebied ligt een *dalvormige laagte met veen* (kaartenheid 1R1) in het dal van de *Oude Leij* of *Werfft*.

⁶¹ Trommelen 1994, p. 257-258.

⁶² Een 'draaiboom' was een beweegbare afscheiding die diende om het vee dat op de heide liep van de akkers en weilanden af te houden.

⁶³ Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000 (50 en 44O).

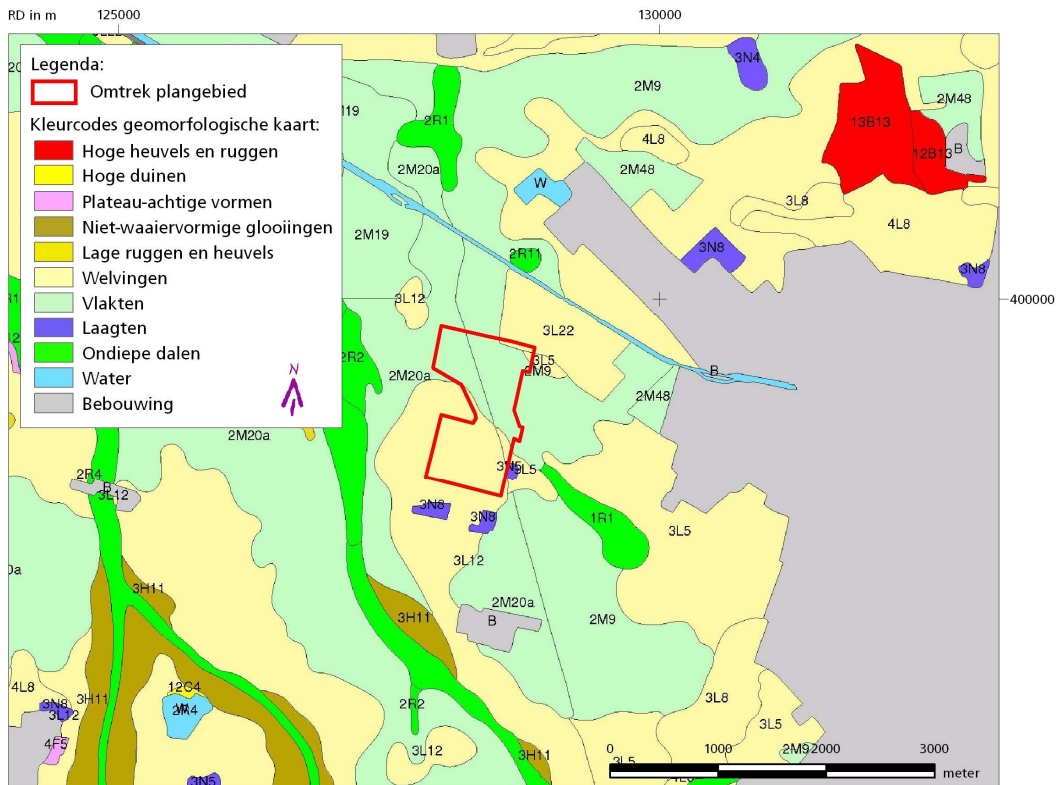

Fig. 12: Geomorfologische kaart, in rood het plangebied.

Op de bodemkaart⁶⁴ van Nederland is de bodemkundige situatie van vóór de aanleg van de woonwijk Reeshof weergegeven. De bodem in het plangebied bestond toen grotendeels uit *gooreerdgronden* die zijn ontstaan in *lemig fijn zand* of *leemarm en zwak lemig fijn zand* met *grof zand en/of grind beginnend tussen 40 en 120 cm -mv* (kaartenheid pZn23g en pZn21g). In het uiterste noordwestelijke deel van het plangebied zijn deze gronden ontstaan in *grof zand* (kaartenheid pZn30). Deze gooreerdgronden komen over het algemeen voor in de bovenlopen of zijarmen van beekdalen, in dit geval van de *Donge* en de *Oude Leij* of *Werft*. De gronden worden gekenmerkt door een 20 tot 30 cm dikke, donkere, humushoudende bovengrond met direct daaronder de onverstoorde C-horizont. De humushoudende bovengrond is ontstaan door ophoping van organisch materiaal als gevolg van het afsterven van vegetatie.

⁶⁴ Bodemkaart van Nederland 1:50.000 (440 en 500).

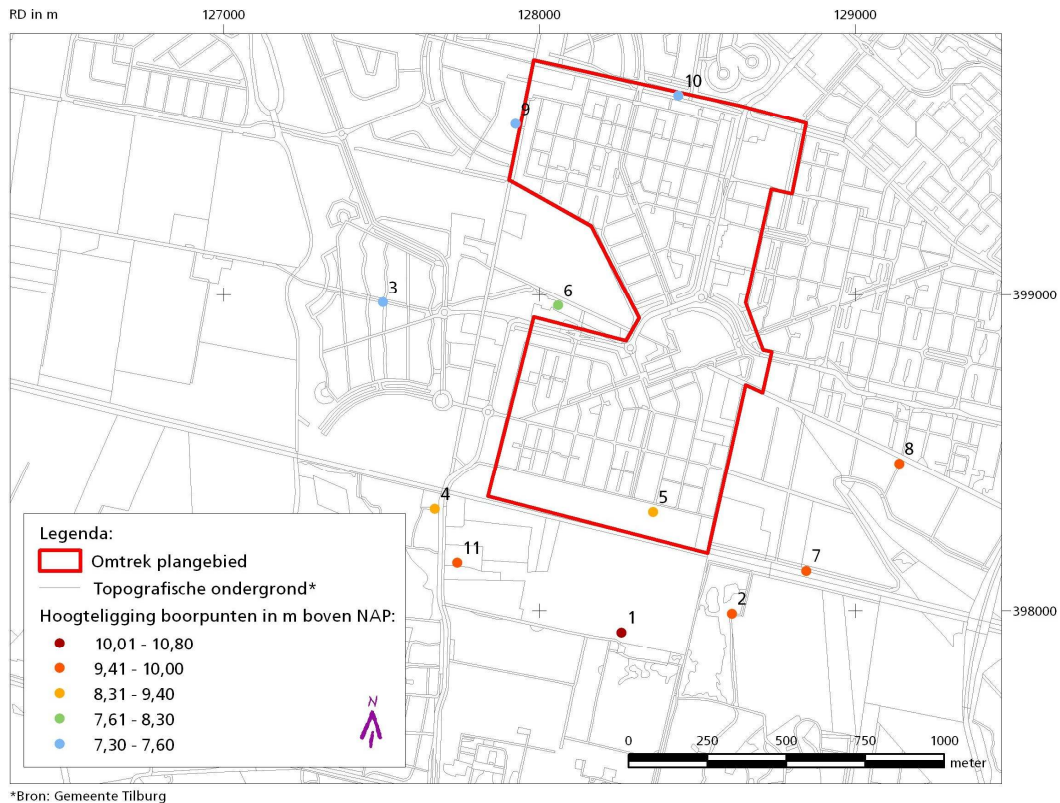

Fig. 14: Het plangebied op een topografische ondergrond, en met de DINO-boringen.

7 Nederzettingsontwikkeling

7.1 Algemeen

Al eerder werd gewezen op de natuurlijke omstandigheden in en om het plangebied, die bewoning of ontginning moeilijk of zelfs onmogelijk maakten. Het grootste deel van het plangebied bestond uit moerassige gronden of (voormalige) heide die niet of nauwelijks ontgonnen was. Er zijn dan ook geen indicatoren die wijzen op vroege ontginning, behalve het winnen van turf en het gebruik van gras-, wei- en hooilanden, vooral langs de *Donge* en de *Landscheiding*. Nederzettingen kwamen in het plangebied voor zover bekend niet voor en de eerste gedocumenteerde ontginning betreft het landgoed *De Resijhof* aan het einde van de achttiende eeuw.

7.1.1 De Reijshof

In 1763 werd een deel van de heidegronden in het plangebied, toen nog 'gemeint' (gemene grond), uitgegeven aan de toenmalige heer van Tilburg, Gijsbertus van Hogendorp. In datzelfde jaar sloot Van Hogendorp een contract met voormalig legerkapitein Charles Reij de Carle met als doel de uitgegeven landen te gaan ontginnen. Reij begon de ontginning en liet ter plaatse ook een huis bouwen. In 1767 ging het eigendom geheel over naar Charles Reij de Carle die tegelijkertijd een deel van de ten noorden hiervan gelegen *Heerenvelden* verwierf. Het huis, tot dan bekend als *Campenhoef* of *Heijhoef*, werd omgedoopt tot *Reijshof*.

De ontginning was niet succesvol en in 1789 verkocht Reij *De Reijshof*. Uiteindelijk werd bij de zoveelste verkoop in 1813 nog wel melding gemaakt van het landhuis, maar is dit kort daarop afgebroken. Een deel van de perceelstructuur van de ontginning bleef tot op de dag van vandaag behouden, onder andere in de opvallende omtrek van het Reeshofpark.

In 1999 en 2002 werd nader onderzoek verricht naar *De Reijshof*⁶⁹. Behalve summiere sporen van het landhuis, werden ook aanwijzingen aangetroffen aangaande inrichting van de ontginning, onder andere een reeks van bloembedden, een waterput en grachten. Ook werd de vijver van het landgoed aangetroffen. Verspreid over het opgravingsterrein werden enkele afvalkuilen aangetroffen met onder andere glas- en aardewerk.

Delen van de ontginning bleven nog lange tijd als opvallend element in de verder woeste heidegronden achter. Dit is vooral goed zichtbaar op de topografische kaart uit 1920. Hierop zien we de voormalige *Reijshof* als een geïsoleerde ontginning temidden van heidevelden en moerassen.

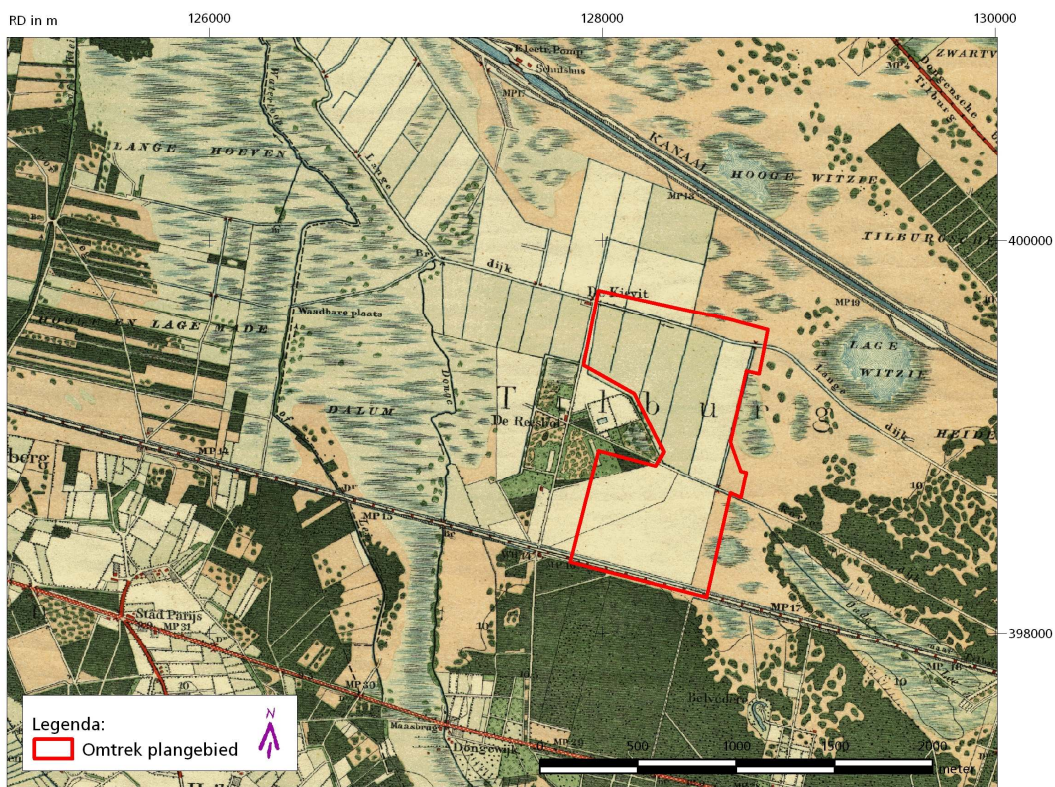

Fig. 15: Detail uit een topografische kaart uit circa 1920. Centraal op deze kaart, pal ten westen van het plangebied (in rood) ligt de achttiende-eeuwse ontginning *De Reijshof* (bron: *Grote Historische Atlas*, kaartblad 625).

Uit het voorgaande bleek dat het gebied destijds niet of nauwelijks geschikt was voor bewoning. Daarom is het opvallend dat er tijdens de ontginning van het landgoed *De Reijshof* twee bronzen bijlen zijn aangetroffen. Over deze vondst is verder echter niets bekend, vermoed wordt dat het een depositie betreft. Overigens kan het voorkomen van vennen in heidevelden een indicatie zijn voor mogelijke bewoning in de brons- en/of ijzertijd. Dit was onder andere het geval in Tilburg-Noord (Kraaiven e.o.), op de Regte heide ten westen van Riel en op de Strabrechtse Heide.

⁶⁹ Zie hiervoor onder andere Witteveen 2000 en Debonne 2003-2.

Behalve de ingrepen gedurende de Middeleeuwen en de periode erna, vonden de eerste grootschalige ontginningen in het gebied plaats aan het begin van de twintigste eeuw. De broeklanden, in gebruik als hooilanden, werden ontgonnen vanaf circa 1905. Nadat in 1923 het waterpeil was verlaagd, konden de ontginningen worden uitgebreid en verschenen de eerste boerderijen waaronder die aan het huidige Kamerikpad nr. 1⁷⁰.

7.2 Bebouwing na 1800

Begin jaren zeventig van de twintigste eeuw werd begonnen met de aanleg van het stadsdeel de Reeshof met als eerste de wijk Gewonen Hoek (1978-1988) op de plaats van de voormalige vloeivelden pal ten noordoosten van het plangebied. Vervolgens werden ten westen daarvan in hoog tempo nieuwe wijken aangelegd, waaronder Huibeven (1984-1990), Tuindorp Kieveit (1991-1997), Heijhoef (1995-1997), Dalem Noord en –Zuid (1996-2000) en Koolhoven (heden). De uitbreiding De Reeshof sloot aan bij de uitbreidingen Het Zand en Wandelbos die kort na 1957 waren aangelegd.

7.3 Akkers, ontginning, woeste gronden en industrie

Afgaande op de kaart die Diederik Zijnen in 1760 tekende (fig. 17), bestond het plan gebied toentertijd uit moerassen en heidevelden. Hier en daar waren sloten gegraven waarmee de waterhuishouding enigszins kon worden beheerst, maar deze ingrepen bleven bescheiden.

Op grond van de bodemkaart (zie fig. 14) blijkt slechts een deel van het plangebied lonend te zijn geweest voor landbouwactiviteiten, onder andere ter hoogte van het landgoed *De Reijshof* en in het beekdal van de *Donge* en de *Landscheiding*.

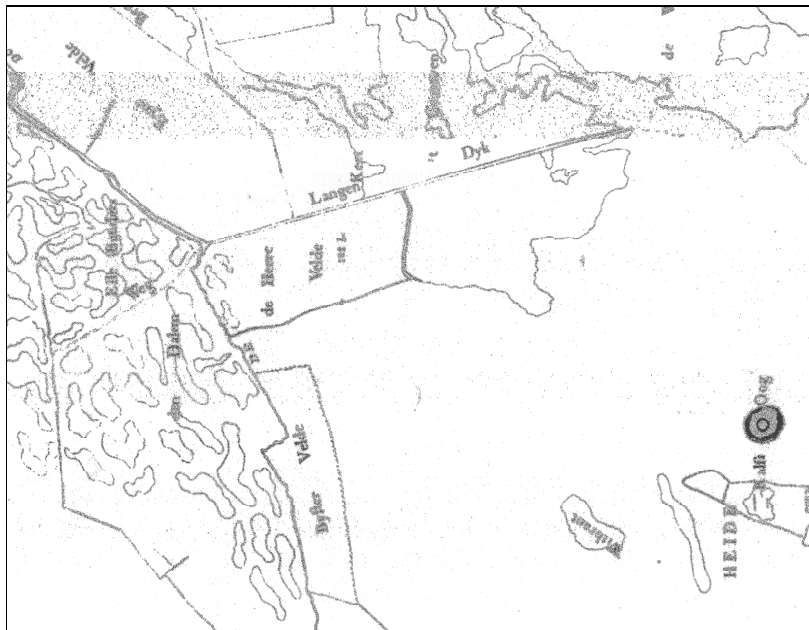

Fig. 16 Detail uit de kaart van de heerlijke Tilburg en Goirle door Diederik Zijnen, 1760. Links ligt het brede, drassige beekdal van de Donge en de Landscheiding. Hier lagen in de Middeleeuwen al beemden, wei- en hooilanden waaronder de Byster Velde (vermeld 1535). De Heere Velde betrof een achttiende-eeuwse ontginning waarbij sloten waren gegraven om de waterhuishouding onder controle te krijgen. Andere ontginningspogingen bleven uit tot de aanleg van landgoed De Resijhof aan het einde van de achttiende eeuw.

⁷⁰ Willems 2002, onder andere p. 23, 76.

De oudste verwijzingen naar ontginningen dateren uit de vijftiende eeuw, maar de mogelijkheid bestaat dat de Abdij van Tongerlo hier al eerder activiteiten ontplooid. In 1510 is sprake van de *erfenis Tongerlo*, waarschijnlijk de *Elf Buenders* en een deel van het *Wagenbroek* aangezien er in 1531 sprake is van *dat hoernickske naast de elf buender van tongerlo*. Het gebied is dan in gebruik als weiland en er wordt turf gewonnen⁷¹. Het toponiem *Wouwenbroeck*, gelegen *naast de abt van tongerlo*, verwijst waarschijnlijk naar de vogel (wouw), maar zou ook een verbastering kunnen zijn van wouwer of wijer, een visvijver die misschien in bezit was van de abdij⁷².

Volgens Trommelen stond er in *Dalem* ook nog een watermolen aan de Donge die overigens in de zestiende eeuw blijkbaar alweer was verdwenen. Het *Dalemse Gat*, ter hoogte van de plaats waar de *Langendijk* stuit op de Donge, zou dan het voormalige molenwiel zijn. De aanwezigheid van de molen zou volgens Trommelen worden bevestigd door de vermelding van *Die Hoge Brugge*, de *Wierinckstraat* en *Dat Wouwenbroeck* in de directe omgeving⁷³.

Vanuit de dichtstbijzijnde nederzetting, *Het Sant* of *Zand* ten oosten van het plangebied, en vanuit het in het noorden gelegen *Hasselt*, liep een aantal wegen naar het zuidwestelijk deel van het plangebied, naar de *Oude Dreyboem* of *Draaiboom*. Een draaiboom diende om vee dat op de heide liep van de akkers te houden. Het heeft betrekking op een draaiboom (vermeld 1419) bij de Donge, tussen de huidige spoorlijn en de Bredaseweg⁷⁴. Het feit dat er een draaiboom stond betekent dat er vee werd gehouden en er dus akkergronden in de nabijheid lagen, waarschijnlijk ten zuiden van het plangebied.

De eerste gedocumenteerde ontginningen in en om het plangebied vonden plaats aan het einde van de achttiende eeuw. In 1763 werd een deel van de toenmalige *gemeint* uitgegeven aan Gijsbertus van Hogendorp, heer van Tilburg en Goirle, die hij vervolgens liet ontginnen. Deze ontginning, de *Heere Velden*, zou later deel uitmaken van het landgoed *De Reijshof* dat ter hoogte van het huidige Reeshofpark lag (zie hiervoor paragraaf 7.3.1. en fig. 10).

Tegen het eind van de negentiende eeuw werd op de heidegronden pal ten noordoosten van het plangebied (de Witsie) begonnen met de voorbereidingen voor de aanleg van vloedvelden, waarbij rioolwater werd gezuiverd door bezinking en drainage. Voor die tijd werd het riool- en afvalwater van de fabrieken rechtstreeks op de rivieren rondom Tilburg geloosd. De bevoeiing was aanvankelijk primitief en bestond uit een dam om het water op te stuwen. In 1901 werden de eerste echte vloeivelden en drainagevelden aangelegd. Het overtollige water werd van hier, via een afvoersloot, naar de *Donge* geleid. De vloeivelden werden in 1903 en in het kader van de werkverschaffing in 1919-1921 uitgebreid en bleven tot aan het begin van de jaren zeventig in gebruik. Toen werd de aanleg van de afvalwaterzuiveringsinstallatie op de Loonse Heide in gebruikgenomen. In het gebied ontwikkelde zich vervolgens een landbouwgebied met hoofdzakelijk grasland en tuinbouwgrond. Op het terrein van de vloeivelden werden later de woonwijk Gesworen Hoek (1978-1988) en het sportcomplex De Bijstervelden aangelegd⁷⁵. Vanaf circa 1970 werd begonnen met de aanleg van stadsdeel De Reeshof. Sindsdien is dit gebied ten westen van de oude stad in hoog tempo volgebouwd.

⁷¹ Trommelen 1994, p. 211-212; Buiks 2002, p. 389.

⁷² Trommelen 1994, p. 480.

⁷³ Trommelen 1994, p. 196-197.

⁷⁴ Trommelen 1994, p. 372-373.

⁷⁵ Van Doremalen 1993.

8 Archeologie

8.1 Meldingen en waarnemingen

In Tilburg zijn voor een stad van een dergelijke omvang relatief weinig archeologische vondsten bekend. De meeste hiervan zijn bovendien afkomstig uit de (voormalige) beekdalen⁷⁶. Het beekdal van de *Leij* in het zuiden eist het leeuwendeel van de vondsten op, maar ook uit het beekdal van de *Korvelse Waterloop* (eveneens in het zuiden), de *Donge* (in het westen) en de *Katsbogte* (tussen Tilburg en Goirle) zijn vondsten bekend. De datering ervan is door het toevalskarakter van de ontdekkingen echter moeilijk te duiden en loopt sterk uiteen. Daarnaast is het opvallend dat een groot aantal vondsten uit de steentijd is gedaan op de overgang van de akker- naar heidegronden en dat de belangrijkste hiervan zich bevinden in het noorden van de stad.

Het traditionele archeologische bureauonderzoek gebruikt als werkinstrument hoofdzakelijk de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW)⁷⁷, de database van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Archis)⁷⁸ en de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Volgens de IKAW heeft het plangebied, afhankelijk van de bodemkundige en geomorfologische gesteldheid, een lage tot middelhoge archeologische verwachting. In Archis zijn binnen een straal van 1 km rondom het plangebied slechts twee archeologische waarneming bekend. In 1785 zijn op het landgoed *De Resijhof*, op circa 200 m ten westen van het plangebied, twee bronzen bijlen uit de bronstijd aangetroffen (Archisnr. 36815). Op circa 1 km ten noordoosten van het plangebied is een vuurstenen bijl uit het Neolithicum gevonden (Archisnr. 35484).

⁷⁶ Dit wordt mogelijk verklaard door het gebruik van beekdalen. Beekdalen bleven langer 'marginale' landbouwgronden waar van minder intensievere bodembewerking sprake was, waardoor de archeologische informatie langer bewaard bleef/blijft.

⁷⁷ Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2001.

⁷⁸ Archeologisch Informatiesysteem (Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek).

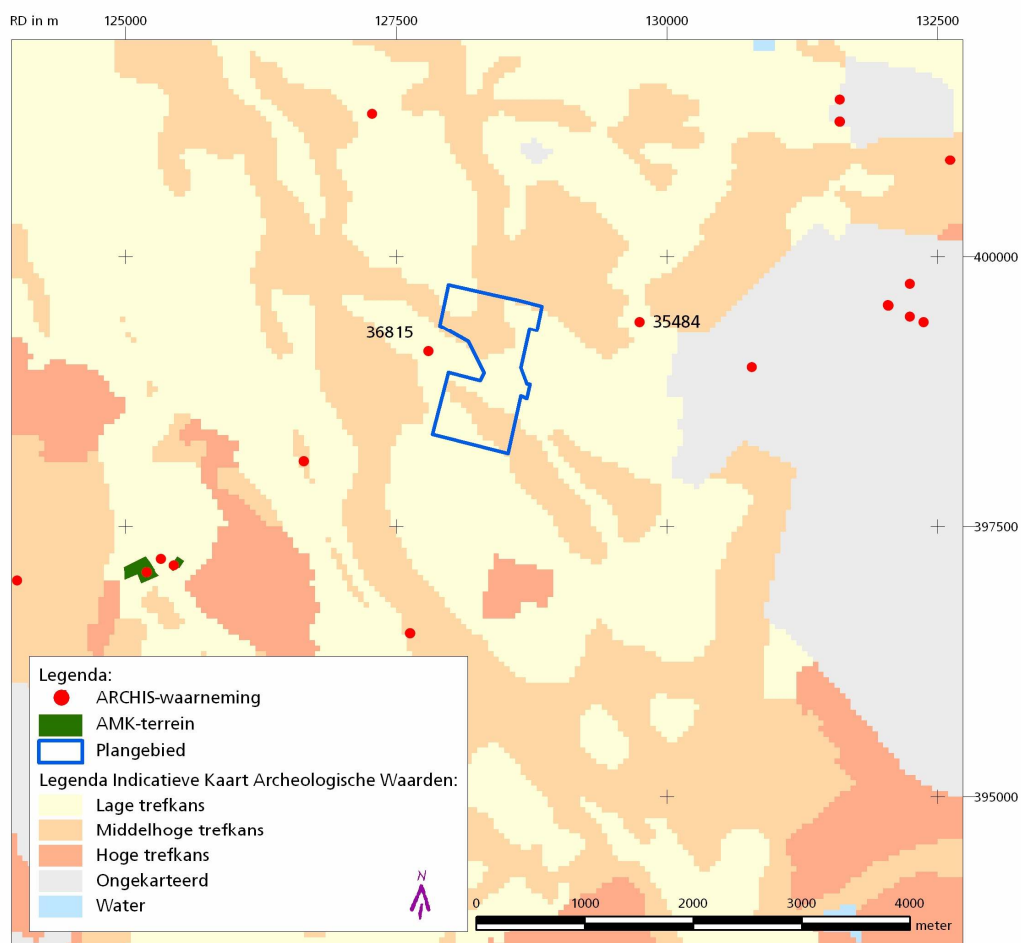

Fig. 17: Het plangebied (in rood) op de IKAW met de in de tekst vermelde waarnemingen.

Naast deze bronnen wordt voor Tilburg gebruik gemaakt van de Archeologische Waarschuwingskaart Tilburg (ARWATI)⁷⁹ en het databestand van het Regionaal Archief Tilburg (RAT). De ARWATI kent het plangebied grotendeels een basis- tot middelhoge verwachtingswaarde toe. In de database van het RAT is slechts één vondst in het plangebied bekend. Deze vondsten zijn ter plekke van het winkelcentrum Heyhoef aangetroffen en bestaan uitsluitend uit vrij recent materiaal, zoals aardewerk en glas (ArWaTi-nr. b173 en b174).

⁷⁹ Archeologische Waarschuwingskaart Tilburg (concept).

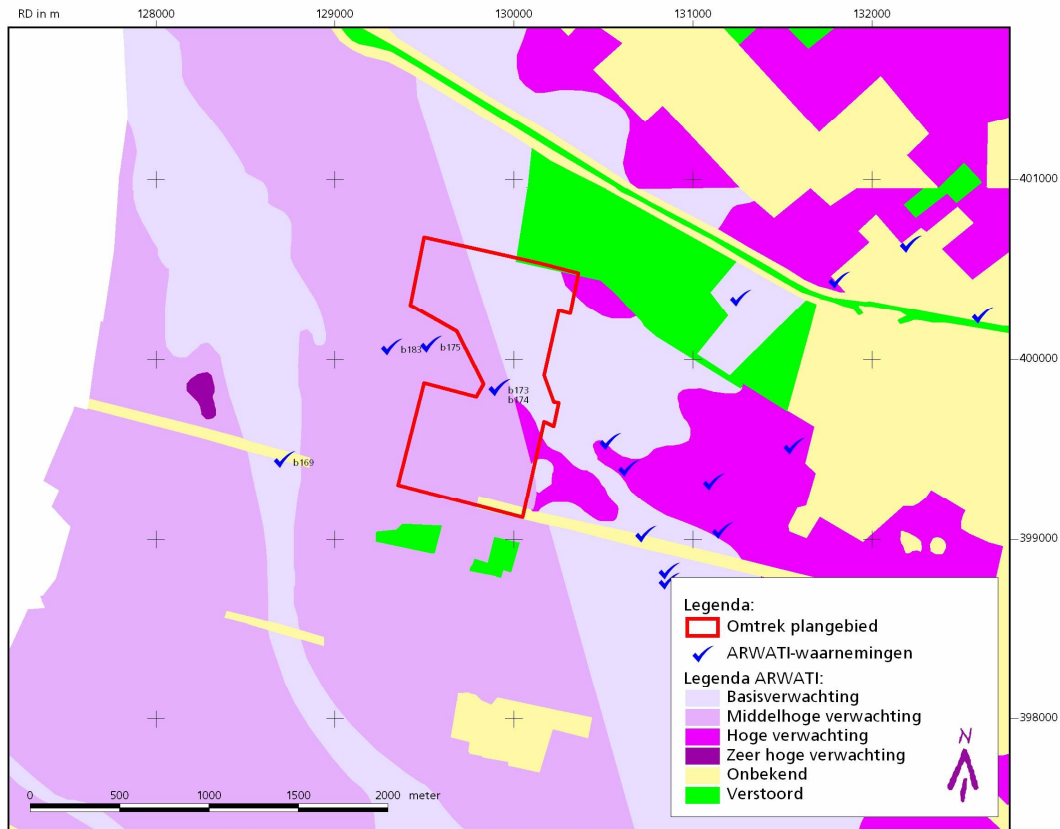

Fig. 18: Het plangebied (in rood) op de Arwati (concept) met de in de tekst besproken waarnemingen.

Ook veel van de waarnemingen rondom het plangebied betreft (sub)recent (achttiende-, negentiende- en twintigste-eeuws) materiaal, zoals aardewerk en glas (b 159, b160, b169, b175, b168). In een gebied op circa 1 km ten oosten van het plangebied zijn diverse vuursteen artefacten aangetroffen, die vermoedelijk dateren uit het Mesolithicum (b38, b165, b167 en b170). Tevens worden in de database van de RAT twee vondsten genoemd, die hierboven bij de Archiswaarnemingen al zijn behandeld (b183 en b184).

In 2003 heeft BILAN een archeologische graafbegeleiding van de aanleg van de vijver in het Reeshofpark, direct ten westen van het plangebied, uitgevoerd. Hierbij werden sporen aangetroffen die gerelateerd konden worden aan de voormalige *Resijhof*. Naast de noordelijke omgrachting, de vijver en twee toegangen tot de hof, werden restanten van een Franse tuinrichting, een waterput en diverse puinconcentraties waargenomen. Deze laatste behoorden hoogstwaarschijnlijk tot het landhuis. Het complex dateert uit de tweede helft van de achttiende eeuw⁸⁰.

⁸⁰ Debunnen *et al.* 2003.

9 Archeologische verwachting

9.1.1 Algemeen

De huidige kennis van het plangebied geeft aan dat dit geen of slechts een sporadische bewoningsgeschiedenis kent. Een groot deel van het plangebied was niet bewoonbaar en heeft waarschijnlijk gediend als jacht- en foerageerterrein. Deze conclusie kwam ook naar voren uit een eerder onderzoek dat betrekking had op het gebied 'Dalem Stadsrand', pal ten westen van het plangebied⁸¹.

9.1.2 Nieuwe tijd

Op grond van de beschikbare gegevens is een goed beeld te krijgen van de archeologische verwachtingswaarde voor de Nieuwe Tijd. De beschikbare bronnen, zoals de kaart van Diederik Zijnen uit 1760, kadastrale minuutplannen uit circa 1835 en bebouwings- en (lucht-) foto's leveren ruim voldoende en gedetailleerde informatie over de aanwezigheid van archeologische sporen uit deze periode. Uit deze gegevens blijkt overigens dat de bewoningslocatie zich beperkte tot de vroegere *Reijshof*. Ondanks het grondverzet ter plaatse ten behoeve van de aanleg van het Reeshofpark zouden er nog sporen van het landgoed en landhuis aanwezig kunnen zijn.

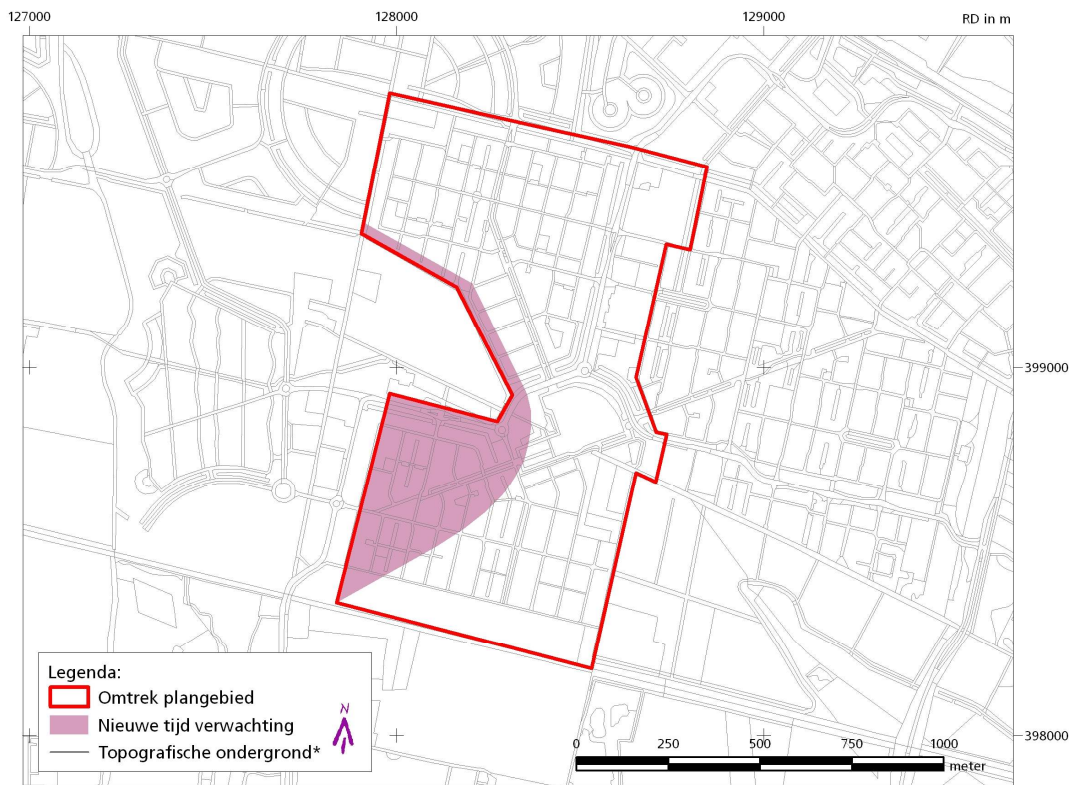

Fig. 19: Verwachting voor de Nieuwe Tijd

⁸¹ Zie hiervoor De Boer 2006.

9.1.3 Middeleeuwen

De ontginning van landgoed *De Reijshof* aan het einde van de achttiende eeuw was de eerste grootschalige activiteit in het plangebied sinds de Middeleeuwen. De abdij van Tongerlo was één van de partijen die ontginningen hadden in het beekdal van de *Donge* en de *Landscheiding*. Vermoedelijk was er in die tijd geen bebouwing in het gebied aanwezig.

9.1.4 Romeinse periode en late ijzertijd

In de Romeinse periode hadden meestal de hoger gelegen gronden bij waterlopen de voorkeur voor vestiging. Ook de belangrijkste routes waren in deze periode reliëfgerelateerd. Er zijn echter vooralsnog te weinig indicaties om in deze periode belangrijke bewoning in het plangebied te veronderstellen.

9.1.5 Vroege ijzertijd en bronstijd

De bronstijd en vroege ijzertijd vormden vooral in materieel opzicht een breuk met de late ijzertijd. Het gebruik van het landschap bleef gelijk waardoor bronstijdnederzettingen meestal worden aangetroffen op locaties die ook in de ijzertijd nog bewoond werden. Hierboven werd echter al gewezen op het feit dat tot op heden geen sporen zijn aangetroffen die wijzen op bewoning in deze periode. De bronzen bijlen die zijn gevonden op *De Reijshof* worden verondersteld een depotvondst te zijn.

Toch bestaat de mogelijkheid dat er sprake was van bewoning. Het zuidelijke deel van het plangebied bestaat deels uit dekzandruggen die in het oosten werden begrensd door de *Oude Leij* en in het westen door het brede beekdal van de *Donge*. In de directe nabijheid lagen ook enkele vennen waaronder de *Witten Brand* en de *Witsie*. Deze 'hoogte', waarop later het landgoed *De Reijshof* zou worden aangelegd, en de aanwezigheid van water maken het tot een mogelijke woonlocatie die overeenkomsten vertoont met identieke voorbeelden in het noorden van Tilburg (Kraaiven, Loonse Heide).

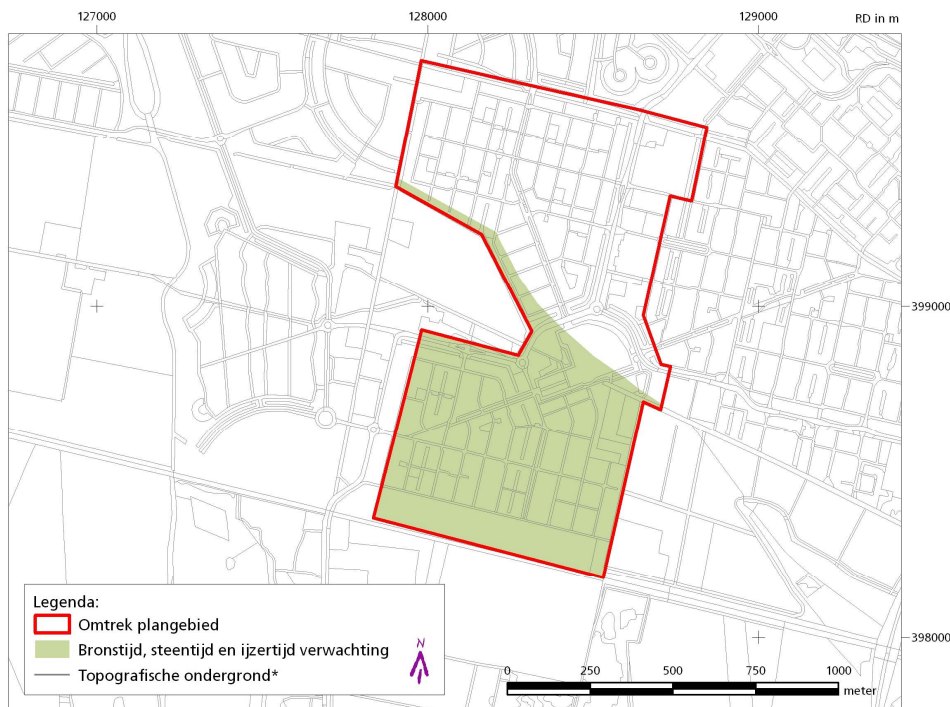

Fig. 20: Verwachting voor de steentijd, brons- en ijzertijd.

9.1.6 Steentijd

In het plangebied zijn geen vondsten of sporen aangetroffen die gerelateerd zijn aan menselijke activiteit in de steentijd. De enige, tot op heden geregistreeerde vondstmelding uit de steentijd in de omgeving van het plangebied betreft een stenen bijl uit het Neolithicum (Archisnr. 35484) die nabij de *Witsie* is gevonden. De ligging van een dergelijke bijl in een moerasgebied kan evenals de vondst van de twee bronzen bijlen duiden op een religieuze of maatschappelijke handeling. Overigens zijn dergelijke losse vondsten op meer plaatsen in Tilburg gedaan. Meestal zijn deze locaties te reconstrueren als afgelegen en in de directe nabijheid of op de plaats van een moeras of ven. Dat betekent dat het gebied waar deze bijl werd gevonden mogelijk ook buiten een woongebied lag, wat overeenkomt met de bestaande gegevens over het gebied en de landschappelijke reconstructie.

Daarentegen vindt men vaak steentijdwoonplaatsen in de omgeving van (heide-)vennen, in combinatie met hogergelegen gronden. Het zuidelijke deel van het plangebied voldoet aan deze voorwaarden.

9.1.7 Verstoring

Het spreekt vanzelf dat een gebied in een dichtbevolkte stad archeologisch lokaal sterk verstoord kan zijn. Tot circa 1970 was het plangebied st niet of nauwelijks verstoord door grootschalig grondverzet en/of bebouwing. Alleen in het noordoosten was de bodem verstoord door de aanleg van vloeivelden.

Ingrijpender was de aanleg van het stadsdeel De Reeshof na 1970. In korte tijd werd toen een groot deel van het plangebied bebouwd en waarschijnlijk ook opgehoogd en/of geëgaliseerd.

Op de locatie van het landhuis *De Reijshof* is een archeologisch onderzoek verricht waarbij slechts een deel van het landgoed en het huis zijn aangetroffen. Ondanks het grondverzet ter plaatse ten behoeve van de aanleg van het Reeshofpark zouden er nog sporen aanwezig kunnen zijn.

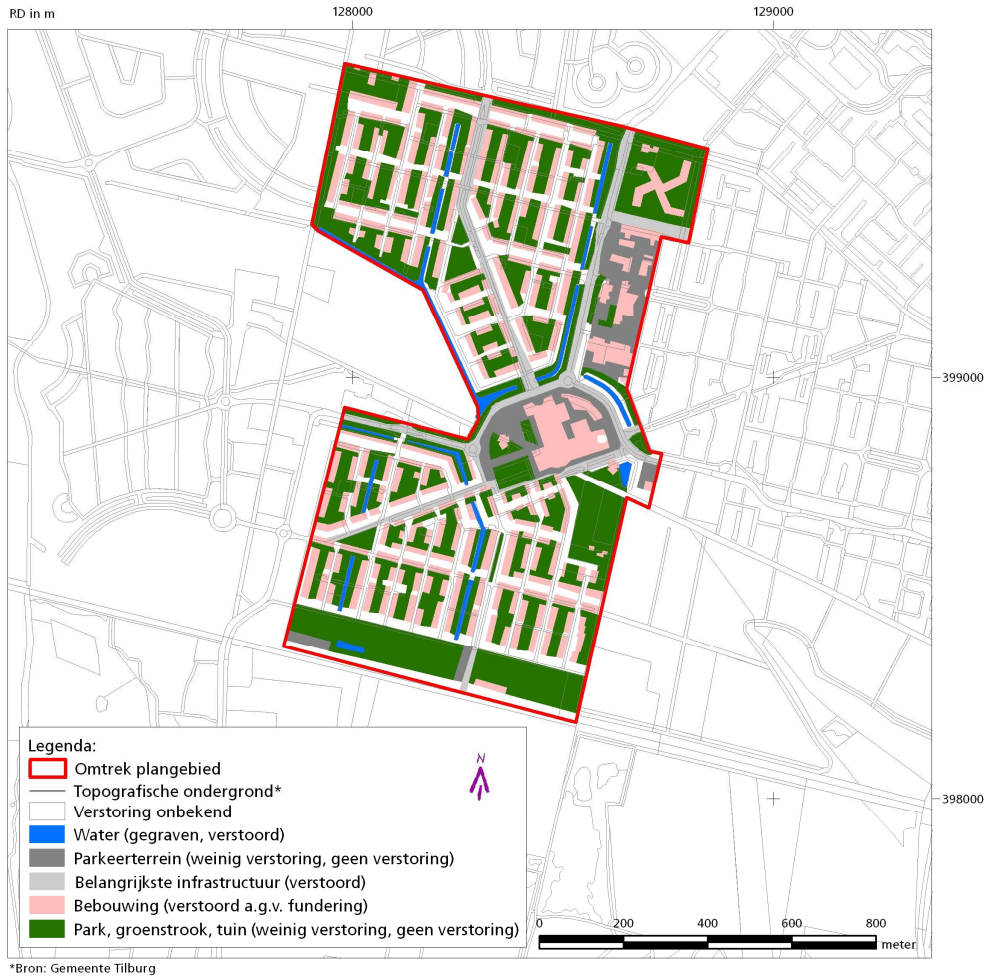

Fig. 21: Verstoringkaart van het plangebied.

Een groot deel van het plangebied is ingevuld met de bebouwing van het stadsdeel De Reeshof. Hier is de bodem als gevolg van de fundering hoogstwaarschijnlijk verstoord. Hetzelfde geldt voor de nieuw gegraven waterpartijen (blauw) en de belangrijkste infrastructuur (oranje). Een deel van het plangebied (groen, geel) zal minder zijn verstoord doordat diepgaande bodemverstoring is uitgebleven. Van de witte deken is de mate van verstoring onbekend (bron topografische ondergrond: gemeente Tilburg).

9.2 Advies

De conclusie van dit onderzoek luidt dat slechts in een deel van het plangebied sprake is van een middelhoge archeologische verwachting. Het betreft het zuidelijke deel ervan. In het overige deel van het plangebied is sprake van een lage tot middelhoge archeologische verwachting.

Door de aanleg van de bebouwing van het stadsdeel De Reeshof en de daarmee gepaard gaande ophoging en egalisering in het plangebied is de kans op het aantreffen van een onverstoorde bodem sterk verkleind. Op basis van bovenstaand onderzoek wordt voor de onbebouwde delen van het plangebied een karterend vervolgonderzoek aanbevolen om eventuele archeologische vindplaatsen op te sporen. Voor de bebouwde delen van het plangebied wordt bij toekomstige bodemverstoring nader onderzoek aanbevolen om na te gaan in welke mate de bodem en eventuele archeologische waarden al dan niet reeds in het verleden (bijvoorbeeld door funderingen) verstoord zijn.

Voor het eventuele vervolgonderzoek eist de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA 2.2) een door het bevoegd gezag te accorderen Programma van Eisen.

10 Literatuur

- Archeologie in Tilburg *Archeologie in Tilburg en omgeving, 1980-1982*. Verslag van het oudheidkundig centrum 'De Oliemeulen' tussen 1 juli 1980 en 1 januari 1983, Tilburg 1983.
- Aarts 1991 B. Aarts, 'De Heihoef: een vergeten stukje 18^e-eeuw in de middenberm', in: *De Kleine Meierij*, jg 42 (1991), nr. 2, p. 56-59.
- ARCHIS *ARCHIS-database*, Amersfoort 2002 (www.archis.archis.nl).
- Arts 1981 *Een laat-mesolithische nederzetting in het Lepelare Zand te Tilburg. Een voorlopig verslag van de opgraving en de vondsten*, Tilburg [1981].
- Arts 1988 *De grote Laat-Mesolithische nederzetting Tilburg-Kraaiven, provincie Noord-Brabant* (Materiaalscriptie, Instituut voor Pre- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam.), Amsterdam 1988.
- Arts 1999 'Ritueel en de eerste boeren in Tilburg', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 17 (1999), nr 3, p. 92-93.
- Arts 2001 'Landschap en bewoning in Tilburg en omgeving. Van de oude steentijd tot de late Middeleeuwen', in: *Gorisse 2001*, pp. 20 – 44.
- Arts 2003 N. Arts, H. Beijers, *Het Schijndelse landschap: cultuurhistorische notities rond bodemarchief, landschapontwikkelingen en historische perceelsnamen*, Schijndel 2003.
- Bakker 1989 H. de Bakker en J. Schelling, *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland, De hogere niveaus*, Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouwdocumentatie, Wageningen 1989.
- Beijers 1996 H. Beijers en G-J. van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijsput'. *Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief*, Helmond 1996.
- Bloemers 1991 J.H.F. Bloemers, T. van Dorp (red.), *Pre- en protohistorie van de Lage Landen*, Houten 1991.
- Bourgeois 2003 J. Bourgeois, I. Bourgeois en B. Cherretté (red), *Bronze age and iron age communities in North-Western Europe*. Handelingen van het contactforum 2002.Brussel, 2003.
- De Bruijn 2003 M. de Bruijn, 'De hoeve 'Het goed ter Linden' in de Stokhasselt', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 21 (2003), nr. 2, p.35-46.
- Buitenhuis 1991 A. Buitenhuis et al., *Geomorfologische gesteldheid van Midden en Oost Noord-Brabant* (Staring Centrum Rapport 121), Wageningen 1991.
- KNA *College voor de Archeologische Kwaliteit*, KNA, Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (versie 2.0, oktober 2001), Zoetermeer 2001.
- De Cantillon 1770 *Vermakelykheden van Brabant, en deszelfs onderhoorige landen, vervattende eene historische, chronologische, geographische en genealogische beschryving der steden, dorpen, vlekken en aanzienlykste heerlykheden van dit hertogdom, benevens de voornaamste gebeurtenissen van het zelve; deel IV: Behelzende het kwartier van 's Hertogenbosch de heerlykheid en de stad van Mechelen, Te Amsteldam 1770*.

- Cuijpers 1983 T. Cuijpers et.al., *Armhoefse Akkers. Tilburg tussen de Heuvel en Moerenburg*, Tilburg 1983
- De Boer 2006 E. de Boer, *Tilburg (NB), Dalem Stadsrand*, Tilburg 2006 (Bilanrapport 2006/115). Archeologisch vooronderzoek
- Debunne 2003 B. Debunne, P. Koop, J. van Gestel, Kraaiven – *Charlotte-Oord Tilburg. Archeologisch vooronderzoek*, Tilburg 2003 (Bilanrapport 2003/26).
- Debunne 2003-2 B. Debunne, S. Kluiving, *Archeologische graafbegeleiding Reeshofpark (Gemeente Tilburg)*, Tilburg 2003.
- Dekkers 1980 J.M.J. Dekkers en H.L. Kanters, 1980, *Buitengebied Stadsgewest Tilburg: de bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid* (Stichting voor Bodemkartering, Rapport nr.1447), Wageningen 1980.
- Dirx 1993 G.H.P. Dirx, C.M. Soonius, M.A. van der Haar, M.B. Schone, *De ontwikkeling van het cultuurlandschap in het herinrichtingsgebied 'De Leijen-West' (Noord-Brabant)*, Wageningen 1993 (DLO-Staring Centrum, rapport 225.1 en 2)
- Doevendans 1993 K. Doevendans et al., *Stadsvorm Tilburg, historische ontwikkeling. Een methodisch morfologisch onderzoek*, Eindhoven-Tilburg 1993.
- Doremalen 1993 Doremalen, H. van, *Blauwsloten en Riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel*, Tilburg 1993.
- Dorpen 1978 *Dorpen in Brabant (catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Noordbrabants museum, 12 mei tot 9 juli 1978)*. 's-Hertogenbosch 1978.
- Dijk 1993 N. Dijk, 'Tilburg-Kunstcluster. Het archeologisch onderzoek van een mesolithisch jachtkamp in de binnenstad van Tilburg', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 11 (1993), nr. 3. p. 56-62.
- Dijk 1994 N. Dijk, Duizend jaar cultuurlandschap in beeld. Tilburgse bodem geeft archeologische informatie", in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 12 (1994), nr. 3, p. 67-74.
- Van Dijk 2000 H. van Dijk, F. van den Biggelaar, B. van Spréw, *Cultuurhistorische verkenning Vossenbergr-west I, II en Noordwestangent-midden*, Gemeente Tilburg, Tilburg 2000 (BILANrapport 2000/4).
- Van Dijk 2001 J.P.W.A. van Dijk, *Tilburg. Architectuur en stedenbouw in de gemeente Tilburg, 1850-1940*, Zwolle-Tilburg 2001.
- Van Dijk 2001b J.P.W.A. van Dijk, Tussen Nijveroord en Besterd: de Nijverstraat, in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 19 (2001), nr. 19, p.47-58.
- Van Dijk 2004 H. van Dijk, Tilburg, *Spoorzone, cultuurhistorische verkenning*, Tilburg 2004 (BILAN-rapport 2004/2).
- Fokkens 1991 H. Fokkens N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*. Nederlandse Archeologische Rapporten 13, Amersfoort 1991.
- Fokkens 2003 H. Fokkens, 'The longhouse as a central element in Bronze Age daily life'. In Bourgeois et al., s.l. 2003, pp. 9 – 38.
- Foto-atlas 1990 *Foto-Atlas Noord-Brabant*, Den IJp/Emmen 1990.

- Gerritsen 2003 Fokke Gerritsen, *Local Identities. Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt Region*, Amsterdam 2003 (Archeological Studies, 9).
- Gerritsen 2004 F. Gerritsen, 'Leven temidden van het verleden. Veranderende Ruimtelijke ordeningen in het prehistorische landschap', in: R.M. van Heeringen et al (red.), *Geordend landschap. 3000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in Nederland*, Hilversum 2004.
- Gheysen 2003-32 K. Gheysen en J.-J. van Suijlekom, *Noordwesttangent. Archeologisch Vooronderzoek*, Tilburg 2003 (BILANrapport 2003/32).
- Gorisse 2001 C. Gorisse (red.), *Tilburg. Stad met een levend verleden*, Tilburg 2001.
- Hendriks 1988 J. Hendriks en F. van Nuenen, 'Ijzertijd in het Leijdal: wonen en werken aan de boorden van een kabbelende beek', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 6 (1988), nr. 3, p. 87-90.
- Hendriks 1989 J. Hendriks en F. van Nuenen, 'Archeologisch onderzoek in 'De Tilburgen'. Een poging tot reconstructie van het vroegmiddeleeuwse 'Tilliburgis'. in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 7 (1989), nr 3, p. 88-94.
- Hendriks 1992 J. Hendriks en F. van Nuenen, 'Verschuivende nederzettingen in een geaccidenteerd landschap', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 10 (1992), nr 2, p. 37-44.
- Hiddink 2003 H. Hiddink, *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*. Amsterdam, Amsterdam 2003 (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11).
- IKAW *Indicatieve Kaart Archeologische Waarden* (cd-rom, 2^e generatie), Amersfoort.
- Kleij 1993 P. Kleij, H. Peeters en N. Dijk, *Verslag verkennende opgraving "Tilburg-Kunstcluster"*, Tilburg 1993 (ITHO Archeologische Reeks 5).
- Kleij 1994 P. Kleij, *Verslag boorcampagne Tilburg-Stappegoor*, Tilburg 1994 (ITHO Archeologische Reeks nr. 7).
- Kortlang 1987 F. Kortlang, *De Dommelvallei. Een archeologische kartering* (2 dln.), [’s-Hertogenbosch] 1987.
- Legger 1877 *Legger der Waterleidingen 1869* (met kaart Toestand overeenkomstig den legger der waterleidingen. Opgemaakt in 1877 voor wat betreft legger A/Opgemaakt in 1879 voor wat betreft legger B).
- Legger 1892 *Legger van openbare wegen en voerpaden in de gemeente Tilburg* (Ontworpen door B&W op 27 februari 1892, vastgesteld door de gemeenteraad op 5 mei 1892 en goedgekeurd door Gedeputeerde Staten op 8 juli 1892. Gestencilde uitgave bewerkt door R. van Putten) .
- Van Loon 1978 A.J.A. van Loon, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners I (1358-1648)', in: *De Lindeboom*, jg. 2 (1978), p. 80-128.
- Van Loon 1984 A.J.A. van Loon, 'Moerenburg de oudste pastorie van Tilburg 1384-1648', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 2 (1984), nr. 3, p. 13-14.

- Nuene 1986 F. van Nuene, 'Tilburg: Onderzoek naar de begrenzing van een inheems-Romeinse nederzetting in de Moerenburg (TBMB-86)', in: *Jaarverslag 1986 van de AWN afdeling Midden-Brabant*, p. 97-98.
- Nuene 1986-2 F. van Nuene, 'Goirle: Een afvalpoel uit de IJzertijd en resten van vroegmiddeleeuwse boerderij op de Groote Akkers (GOGA-86)', in: *Jaarverslag 1986 van de AWN afdeling Midden-Brabant*, p. 76-83.
- Nuene1986-3 F. van Nuene, 'Tilburg: Archeologische waarnemingen bij de nieuwbouw van een farmaceutische industrie bij Het Laar (TBHL-86)', in: *Jaarverslag 1986 van de AWN afdeling Midden-Brabant*, p. 64-75 (met literatuuropgave).
- Peeters 1971 R.M. Peeters, 'Het onderzoek van -De Mesolitische Cultuur te Tilburg-', in: *Historische Bijdragen. Orgaan van de Heemkundekring Tilborgh*, jaargang. 2 (1971), nr. 4.
- Peeters 1978 R.M. Peeters, 'Archeologisch onderzoek in Tilburg en omgeving van 1770-1845', in: *De Lindeboom. Jaarboek 2* (Tilburg 1978).
- Peeters 1987 R. Peeters, *De straten van Tilburg*, Tilburg 1987.
- Peeters 1989 R. Peeters, 'Nieuwe straatnamen', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 7 (1989), p. 20-21.
- Peeters 1990 R. Peeters, 'Aankoop Tilburgse schilderijen', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 8 (1990), p. 114-115.
- Peeters 1992 R. Peeters, *De Paap van Gramschap. Vier eeuwen schrijven en drukken in Tilburg*, Tilburg 1992.
- Peeters 1997 R. Peeters, "Ter eeren God ende der sielen te laeffenis een bedevaert gaen...". Bedevaarten in en vanuit Tilburg', in: F. Hoppenbrouwers et al., *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen*, Tilburg 1997 (Tilburgse Historische Reeks nr. 9), p. 112-143.
- Plevoets 1986 A. Plevoets, 'De Oude Heikant', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 4 (1986), nr. 2, p. 9-13.
- Stoepker 1983 H. Stoepker, 'Een kijkje in de keuken van een zeventiende eeuwse molenaar : verslag van een opgraving aan de Molenstraat in Tilburg', in: *De Lindeboom, Jaarboek 7* (1983), p.101-143.
- Van Putten 2000 R. van Putten, 'Waterlopen in Tilburg. Achtergronden bij het ontstaan', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 18 (2000), nr. 2, p. 52-65.
- Van Putten 2003 R. van Putten en H. van Dijk, 'Nieuw Molenzicht'. *Standaard Archeologische Inventarisatie en Bouwhistorische Documentatie*, Tilburg 2003 (BILAN-rapport 2003/24).
- Van den Sanden 1981 W. van den Sanden, 'The urnfield and the late Bronze Age settlement traces on the Haagakkers at St. Oedenrode', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 1981, p. 307-328.
- Schurink 1955 H.J.A.M. Schurink, J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad : verkenningen in het verleden van Tilburg*, Tilburg 1955.

- Spréw 2002 B. van Spréw, S. Ijzerman, H. van Dijk, *Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI) en Cultuurhistorisch Onderzoek (CHO) Schone Leij - een 'Nieuwe Leye' (gemeenten Tilburg en Goirle, Tilburg 2002 (Bilan rapport 2002/28).*
- Steijns 1986 G.J.W. Steijns, 'Nieuwlandstraat-Oude Markt', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 4 (1986), nr. 2, p. 22-26.
- Stoepker 1986 H. Stoepker, *Graven naar het kasteel van Tilburg*, Waalre 1986.
- Ter Schegget 1995 M. ter Schegget, *Het archeologisch onderzoek van het tracé van de Noordoosttang (Tilburg) 1994. Noodopgravingen*, Tilburg 1995 (ITHO Archeologische Reeks nr. 8.2).
- Ter Schegget 1997 M. ter Schegget, *Een IJzertijd depotvondst te Tilburg-Stappegoorweg 1995*, Tilburg 1997 (ITHO Archeologische Reeks nr. 13).
- Van de Wiel 2006 J. van de Wiel (red.), *De Dongevallei, een natuurgebied in de stad*, Tilburg 2006.
- Van Gils 2002 *Prospectie en kartering van laat-glaciale en vroeg-holocene steentijdsites in de Kempen*. IAP-rapporten 12, Zellik, België.
- Verwers 1980 W.J.H. Verwers, *Goirle, grafheuvels op de Rechte Heide*, Amersfoort 1980.
- Vorselaars 1991 A. Vorselaars, 'De stenen molen op de Logt aan de Noordhoek', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 9 (1991), nr. 2, p. 46-49.
- Willems 2002 R. Willems, R. Wolters (eidnred.), *Van Reij's Hof tot Reeshof. Historie in een Tilburgse nieuwbouwwijk*, Tilburg 2002 (2^e druk)
- Winkelmolen 1999 L. Winkelmolen, 'Geschiedenis en landschap van het gebied Moerenburg tussen Tilburg en Enschoot', in: *De Kleine Meierij*, jg. 50 (1999), nr. 3, p. 79-90.
- Witteveen 2000 C. Witteveen, F. van den Biggelaar, S. Ijzerman, *Locatie-onderzoek De Reijshof, december 1999*, Tilburg 2000 (ITHO/BILAN, Archeologische Reeks nr. 27)

KAARTEN

- AMK Archeologische monumentenkaart, Amersfoort 2002.
- Arwati Archeologische Waarschuwingskaart Tilburg, Tilburg (concept).
- Bodemkaart Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Blad 50 Oost Tilburg, Wageningen 1984.
- Bodemkaart P. Harbers, J.H. Damoiseaux en T.C. Teunissen van Manen, Bodemkaart van Nederland 1: 50 000 blad 44 Oost Oosterhout, Wageningen 1990.
- De Bont 1986 Chr. De Bont en J. van Schaik, *Historische Landschapskaart (1840 en 1900). Midden- en Oost-Brabant*, kaart 1, blad 1, (1:50.000). Uitgave 1986-1988.
- Geologische kaart J.H. Bisschops, J.P. Broertjes en W. Dobma, *Geologische Kaart van Nederland 1: 50 000, blad Eindhoven West (51W)*, Haarlem 1977.
- CHW Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant (cd-rom, uit: 'Kookboek Cultuurhistorie', 's-Hertogenbosch 2000).
- Geomorfologische Krt Geomorfologische Kaart van Nederland 1:50.000. Blad 50, Tilburg, Wageningen 1981.

Grote Historische Atlas	Grote Historische Atlas van Nederland, deel 4. Zuid-Nederland 1838-1857. 1:50.000, Groningen 1990.
Historische Atlas	Historische Atlas Noord-Brabant. Chromotopografische Kaart des Rijks, 1:25.000 (Den Ijp 1989).
IKAW	Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW), Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2002.
Minuutplan	Minuutplans (kadastrale kaarten), 1832 (zie hiervoor www.dewoonomgeving.nl).
Zijnen 1760	Diederik Zijnen, Kaarte der Heerlykheeden van Tilborg en Goirle (Tilburg 1760, gekopieerd en aangevuld door L. Langeweg in 1962).
Stiboka 1984	Bodemkaart van Nederland 1: 50.000 blad 50 Oost Tilburg, Wageningen 1984.
Stiboka 1976	Toelichting op de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000. Blad 45 West, 's Hertogenbosch-Wageningen 1976.
Stiboka 1977.	Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad 51 West en 51 Oost Eindhoven, Stiboka, Wageningen.
Stiboka 1981	Toelichting op de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000. Blad 51 Oost, Eindhoven-Wageningen 1981.
Stiboka, 1981	Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad 50 West en 50 Oost Tilburg, Stiboka, Wageningen.
Stiboka, 1984.	Bodemkaart van Nederland 1: 50 000, blad 51 West Eindhoven, Stiboka, Wageningen.
Ten Cate	Ten Cate, J.A.M. van en M.W. v. d. Berg, Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad 45 West en 45 Oost 's - Hertogenbosch, Stiboka, Wageningen.
Ten Cate 1977	J.A.M. ten Cate en G.C. Maarleveld, 1977. Geomorfologische kaart van Nederland schaal 1: 50.000, Toelichting op de legenda. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen / Rijks Geologische Dienst, Haarlem.

Bijlage 1: Overzicht archeologische perioden

Periode						Code
Paleolithicum			Tot	8800	vC	PALEO
Paleolithicum	Vroeg		Tot	300.000	C14	PALEOV
Paleolithicum	Midden		300.000	-	35.000	C14
Paleolithicum	Laat		35.000	C14	-	8800
					vC	PALEOL
Mesolithicum			8800	-	5300	vC
Mesolithicum	Vroeg		8800	-	7100	vC
Mesolithicum	Midden		7100	-	6450	vC
Mesolithicum	Laat		6450	-	5300	vC
Neolithicum			5300	-	2000	vC
Neolithicum	Vroeg		5300	-	4200	vC
Neolithicum	midden		4200	-	2850	vC
Neolithicum	Laat		2850	-	2000	vC
Bronstijd			2000	-	800	vC
Bronstijd	Vroeg		2000	-	1800	vC
Bronstijd	Midden		1800	-	1100	vC
Bronstijd	Laat		1100	-	800	vC
IJzertijd			800	-	12	vC
IJzertijd	Vroeg		800	-	500	vC
IJzertijd	Midden		500	-	250	vC
IJzertijd	Laat		250	-	12	vC
Romeinse	Tijd		12	vC	-	450
Romeinse	Tijd	Vroeg	12	vC	-	70
Romeinse	Tijd	Midden	70	-	270	AD
Romeinse	Tijd	Laat	270	-	450	AD
Middeleeuwen			450	-	1500	AD
Middeleeuwen	Vroeg		450	-	1050	AD
Middeleeuwen	Laat		1050	-	1500	AD
Nieuwe	Tijd		1500	-	heden	NT
Nieuwe	Tijd	A	1500	-	1650	AD
Nieuwe	Tijd	B	1650	-	1850	AD
Nieuwe	Tijd	C	1850	-	heden	NTC
Onbekend						XXX

Bijlage 2: Overzicht geologische perioden

Periode			C-14 jaren voor heden
Holoceen	Postglaciaal	Subatlanticum	10.000 – heden
		Subboreaal	10.000 – heden
		Atlanticum	3.000 – heden
		Boreaal	5.000 – 3.000
		Preboreaal	5.000 – 7.500
			9.000 – 7.500
Pleistoceen	Weichselien		9.000 – 10.000
		Late Dryas	2,3 mlj – 10.000
		Allerød	75.000 – 10.000
		Bolling	11.000 – 10.000
		12.000 – 11.000	
		13.000 – 12.000	
	Eemien		100.000 – 75.000
Saalien		250.000 – 100.000	